

Lietuvos valstybės veikėjai Kraslage 1941–1954 m. (A. Stulginskis, J. Stanišauskis, S. Šilingas, J. Tonkūnas)

ĮKALINIMAS

Viena svarbiausių Lietuvos sovietizacijos įtvirtinimo sąlygų buvo valstybės valdymo institucijų, kartu ir valstybės veikėjų likvidavimas. Tai, kad buvo represuojami ne tik tiesiogiai valstybines pareigas ėję, bet ir seniai iš valstybinės veiklos pasitraukę asmenys, rodė SSRS ir LSSR komunistų partijų tikslą apskritai sunaikinti Lietuvos valstybę kūrusius ir jai daug nusipelnčius žmones, ypač valstybininkų elitą. Antai nuo Aleksandro Stulginskio prezidentavimo pabaigos buvo praėję 14 metų, Pranas Dovydaitis ministru pirmininku buvo tik 1919 m., Vytautas Petrulis – 1925 m., Augustinas Voldemaras – 1918 ir 1926 m., Vladas Mironas – 1938 m. Be jų, buvo represuoti dar 34 buvę ministrai. Sovietinės represijos buvo vykdomos neva socialinio teisingumo vardu. Politikai, valstybės ir visuomenės veikėjai buvo represuojami kaip „socialiai pavojingi elementai“. Toks likimas ištiko A. Stulginskį, buvusį Lietuvos prezidentą 1922–1926 m., Jokūbą Stanišauskį, susisiekimo ministrą 1934–1938 m., Stasį Šilingą, teisingumo ministrą 1934–1938 m., Juozą Tonkūną, švietimo mi-

nistrą 1934–1939 m. Jie buvo represuoti prieš pat didįjį 1941 m. birželio 14-osios trėmimą. 1941 m. birželio 7 d. NKGB Kretingos apskrities operatyvinis įgaliotinis seržantas Popovas priėmė nutarimą suimti A. Stulginskį, kuris nuo 1927 m. buvo pasitraukęs iš politinio gyvenimo, gyveno ir ūkininkavo savo Jokūbavo dvare Kretingos apskrityje. Nutarime sakoma, kad A. Stulginskis yra stambus buožė ir daug metų išnaudojo gyventojus. Savo buožiniame ūkyje, susidedančiame iš 173 ha, turi 15 arklių, 37 karves, 17 avių, 10 kiaulių, 1038 m² namą, 1624 m² svirną, 1639 m² kiemo pastatų, daug ūkio padargų. Nuo 1920 iki 1926 m. buvo Lietuvos Respublikos prezidentas¹.

Žemės ūkio akademijos doc. J. Stanišauskiu ir prof. J. Tonkūnu, gyvenusiais ir dirbusiais Dotnuvoje, susidomėjo NKGB Kėdainių aps. viršininko pavaduotojas, valstybės saugumo seržantas Močialovas. 1941 m. gegužės 30 d. jis apklausė valsčiaus pirminės partinės organizacijos sekretorių Vaclovą Minkevičių – VKP(b) narį nuo 1935 m., 1928–1940 m. dirbusį Dotnuvos žemės ūkio akademijos bandymų lauke darbininku. V. Minkevičius liudijo, kad J. Tonkūnas 1934–1939 m. Antano Sme-

tonos vyriausybėje ėjo švietimo ministro pareigas, iki tol buvo Žemės ūkio akademijos rektorius, priklausė tautininkų sąjungai, studentų susirinkimuose ir paskaitose skleidė aktyvią nacionalistinę propagandą. Į tardytojo klausimą, ką dabar veikia J. Tonkūnas, atsakė, kad visuomeniniame gyvenime nedalyvauja, artimai bendrauja su senais akademijos dėstytojais ir profesoriais, pvz., J. Stanišauskiu². Birželio 3 d. V. Minkevičių apklausė NKGB Kėdainių aps. skyriaus operatyvinis įgaliotinis Pereščiakas. Liudytojas papildė, kad J. Tonkūnas Žemės ūkio akademijoje apsigyveno dar 1929 m., ėjo profesoriaus pareigas, 1934, 1935 iki 1939 m. buvo švietimo ministras. 1939 m. grįžo ir apsigyveno Dotnuvos akademijoje, ten gyvena iki šiol. Priklausė tautininkų ir filisterių sąjungoms, bet kokias pareigas ten turėjo – nežino³. Apie J. Stanišauskį gegužės 30 d. V. Minkevičius paliudijo tik tiek, kad jis 1934–1938 m. buvo vyriausybės narys. Operatyvinis įgaliotinis Pereščiakas birželio 8 d. apklausė VKP(b) narį, Kėdainių aps. vykdomojo komiteto žemės ūkio skyriaus vedėją Vytautą Sakalauską. Jis paliudijo, kad J. Stanišauskį pažįsta nuo 1925 m., kad jis 1934–1939 m. (iš tikrųjų 1938 m.) buvo susisiekimo ministras, priklausė tautininkų ir šaulių sąjungoms. Kokias pareigas ėjo – nežino. Dabar gyvena Dotnuvoje, eina profesoriaus pareigas. Daugiau ką paliudyti neturėjo⁴.

Birželio 8 d. NKGB Kėdainių aps. tardymo dalies tardytojas, valstybės saugumo vyr. lttn. Kuznecovas priėmė nutarimą J. Stanišauskį suimti. Nutarime sakoma, jog Kuznecovas, susipažinęs su medžiaga apie nusikalstamą J. Stanišauskio veiklą, nustatė, kad jis buvo A. Smetonos vyriausybės narys, ėjo susisiekimo ministro pareigas, priklausė kontrrevoliucinei fašistinei tautininkų sąjungai, kurioje atliko vadovaujantį vaidmenį, ir kad tai savo parodymais patvirtino V. Minkevičius ir V. Sakalauskas, todėl nutaria jį suimti ir iškratyti⁵. V. Minkevičius apie J. Stanišauskio priklausy-

mą tautininkų ir šaulių sąjungoms nieko nekalbėjo, o V. Sakalauskas sakė, jog apie ten turėtas pareigas nieko nežino.

Birželio 9 d. tardytojas Kuznecovas priėmė nutarimą suimti J. Tonkūną. Nutarime sakoma, kad J. Tonkūnas buvo A. Smetonos vyriausybės narys, 1935–1939 m. turėjo švietimo ministro postą, priklausė kontrrevoliucinei fašistinei tautininkų sąjungai, kurioje atliko vadovaujantį vaidmenį. Tarp studentų skleidė aktyvią nacionalistinę propagandą – tai patvirtino liudytojas ir archyviniai dokumentai⁶. Liudininko parodyme aiškiai pasakyta, kad nežino, kokias pareigas ten ėjo, nebuvo ir jokių archyvinų dokumentų. J. Tonkūną suėmė birželio 14 d., o J. Stanišauskį – birželio 18 d. Dotnuvoje. J. Stanišauskiui buvo pasakyta, kad jis perkeliamas į kitą respubliką, ten dirbs pagal specialybę, todėl patarė pasiimti specialybės literatūros ir kai kuriuos buityje reikalingus daiktus – kirvį, pjūklą ir kt. Kaip vėliau liudijo J. Stanišauskis, tai jį nuramino ir prislopino nusivylimo jausmą⁷.

1941 m. birželio 9 d. NKGB Šakių aps. operatyvinis įgaliotinis Bulikovas priėmė nutarimą suimti S. Šilingą, „radęs“, kad jis A. Smetonos vyriausybėje buvo teisingumo ministras, turėjo 142 ha žemės, o po nacionalizacijos – 30 ha⁸. J. Stanišauskio liudijimu, birželio 18 d. vakare jis buvo įsodintas į vagoną, kuris birželio 20 d. atvyko į Naująją Vilnią. Vėlu birželio 21-osios vakarą suimtuosius vietas sargyba perdavė NKVD sargybai ir ši pradėjo skirstyti pagal kažkokias kategorijas. J. Stanišauskį įsodino į vagoną, pažymėtą rai-
de „A“; jis ir kiti tai suprato kaip „areštuotieji“. Vagone buvo pradžios mokyklų mokytojai, žemesnieji policijos tarnautojai, ūkininkai, amatininkai ir kt. Tvyrojo nepasitikėjimo, įniršio ir priešiško atmosferos. Artėjant prie Minsko, suimtieji pajuto karo dvelksmą – iš vagono pastebėjo kryžmai klįjuojamus langus. Apie prasidėjusį karą sužinojo tarp Oršos ir Smolensko esančioje Krasnojės stotyje: eše-

lonui sustojus, kažkoks žmogus trumpai pranešė, kad prasidėjo karas ir kad vokiečiai iš oro puolė Sevastopolį, Kijevą, Vilnių, Daugpilį ir Rygą. Visi tikėjosi, kad prasidėjęs karas pakeis jų likimą, kad jie išsivaduos ir grįš į tėvynę. Suimtieji piktinosi dažnomis sargybos kratomis, nes sargybiniai atiminėjo daiktus, peilius, šakutes, skutimosi priemones ir kt. 1941 m. liepos 8 d. ešelonas atvyko į Krasnojarsko krašto Rešotų stotį. Sargyba labai šiurkščiai ėmė varyti visus iš vagonų ir čia pat eilėmis susodinę ant žemės liepė valgyti; kategoriškai reikalavo sėdėjimo vietose palikti nebaigtą valgyti maistą (vėliau paaiškėjo, kad sargyba iš to neblogai pasipelnė). Atvežtuosius įkurdino Kraslago Nižnij Pojmenskij skyriaus 7-ajame lagerio punkte⁹. Atvežtųjų nuotaika buvo nerami, nervinga. Plito kalbos, kad vokiečiai užėmė Maskvą, Raudonoji armija sutriuškinta ir pan. Nuo liepos 12 d. lageryje pradėjo formuoti darbo brigadas. Iki liepos 16–17 d. į darbus dar nevarė¹⁰. Liepos 28 ar 29 d. iš 7-ojo lagerio punkto 89 kalinius lietuvius ir lenkus perkėlė į Kraslago Tugačo skyriaus atskirą lagerio punktą, dar vadinamą „komandiruote“ – Bolšaja rečka¹¹. Čia jie tiesė kelią, dirbo kitus darbus. Buitis nusistovėjo – gyveno pusbadžiu, trūko drabužių ir avalynės, šalo. Kaip liudijo Petras Ašmantas, garvežio mašinistas iš Šiaulių, artėjant ilgiems rudens vakarams, grįžę iš darbo lietuviai po vakarinės beveik kiekvieną vakarą susirinkdavo į kurį nors baraką ir giedodavo „Marija, Marija“. Giedojimo iniciatorius buvo Savickas (Kostas?). Jis prašydavo gerą balsą turėjusį Rudminą pradėti, o visi kiti jam pritardavo. Po giesmės dainuodavo lietuvių liaudies dainas, daugiausia „Leiskit į tėvynę“¹². Gruodžio 24 d. šventė Kūčias. Mjr. Jonas Pranculis prisiminė, kaip švęsavo Lietuvoje. Jis tikino, kad ši šventė čia bus paskutinė, ragino labiau rūpintis sveikata ir tausoti jėgas, kad jų užtektų kovai su priešais, kurie visus čia mirtinai kankina¹³.

ISKUNDIMAS

Lageryje Bolšaja rečka prasidėję lietuvių areštai buvo plataus masto naikinimo akcija, vykusi ir kituose GULAG'o lageriuose. Įdomu tai, kad šiam darbui buvo pasitelkiami lenkai. Algirdas Šerėnas nurodo, kad kai kur, pvz., Komijoje Ust Neme ir Timšere, lietuvių ir lenkų santykiai buvo įtempti, lietuviai lenkams primindavo Vilnių ir greitą pralaimėjimą vokiečiams. Naudodamiesi tarpusavio priešišku, lagerio enkavėdistai verbavo skundikus, kurie prigalvodavo fantastiškiausių dalykų apie prieššką lietuvių veiklą¹⁴. Pagal panašų scenarijų rutuliojosi įvykiai ir Bolšaja rečkoje.

Antai lenkas Tomašas Polosa, vairuotojas mechanikas iš Naujosios Vilnios, valstybės saugumo jaun. leitenantui Anciperovui pranešė, kad Bolšaja rečkoje „pastebėjęs tokius kontrrevoliucinius“ lietuvių veiksmus: rugpjūčio 17 d. po pietų barake, kur gyveno pirmoji lietuvių brigada, susirinko: „mjr. Pamarnackas, pulkininkas ir miško pramonininkas Gedgaudas, mjr. Čaplikas, Lietuvos kriminalinės policijos viršininkas Atkočiūnas, vokiečių fašistas Pėka, fašistas Šalkauskas, fašistas Januškevičius“. Kazys Pamarnackas skleidęs „provokacinius gandus“, esą Raudonoji armija perskelta į dvi dalis, užimtas Caricynas ir Samara, Novgorode vokiečiai perėjo Volgą ir išmetę desantą užėmė Ufą. Kalbėjęs, kad Maskvą vokiečiai užėmė dar liepos 26 d. ir suformavo naują vyriausybę iš buvusių baltųjų ir caro generolų, kad Hitleris jau esąs Maskvoje. Dar slapta informavo, kad iš 7-ojo lagerio punkto lietuviai padėjo pabėgti lietuviui karininkui, kuris per taigą turįs prasiskverbti į Mongoliją, iš ten į Mandžiūriją ir pranešti apie lietuvius gen. Semionovui, o šis savo ruožtu pranešias Vokietijos vyriausybei, kuri neabejotinai duosianti įsakymą į lagerį išmesti desantą ir ginklų. Apsiginklavę lagerio lietuviai sukilsią ir prisijungsią prie vokiečių. K. Pamarnackas įspėjęs, jog reikia būti pasirengusiems sutikti desantą, aiš-

kinti žmonėms, kad miške nedirbtų, neekvotų jėgų veltui, o tausotų jas kovai su bolševikais. Lietuviai nenuteisti, todėl jų varyti į darbus neturį teisės. Sukilę lietuviai paimsią lageryje valdžią ir susidorosią su lagerio administracija. T. Polosa nurodė, kad smulkiau apie tai galėtų papasakoti Janas Gaibutovičius, kuris pokalbio metu gulėjo ant narų ir viską girdėjo, be to, jis moka lietuviškai. Rugpjūčio 31 d. lietuviai surengė slaptą pasitarimą batsiuvio dirbtuvėje. Jame, pasak T. Polosos, dalyvavo visi žymūs asmenys: „Stasys Šilingas, buvęs Valsybinio komiteto pirmininkas ir teisingumo ministras, J. Stanišauskis, buvęs kelių, pašto ir telegrafo ministras, K. Pamarnackas, buvęs Lietuvos armijos majoras ir dvarininkas, A. Šalkauskas, buvęs Lietuvos policijos slapstasis agentas, A. Pošiūnas, buvęs pulkininkas, Č. Vabalas, buvęs vyr. leitenantas, A. Januškevičius, J. Danilevičius, Abaris – policijos agentas ir kt.“ Ką ten susirinkę kalbėjo – T. Polosa nežino, nes kai jis, lenkas, pasirodė – kalbos nutrūko. Žino tiek, jog po susirinkimo Adolfas Šalkauskas ilgai įkalbinėjęs Joną Abarį, kad jis prašytų pritaikyti amnestiją, nes visą laiką gyvenęs Vilniaus krašte, kuris priklausęs Lenkijai. J. Abariui tokį prašymą parašė rusas Aleksandras Polonskis. T. Polosa įtarė, kad „grupė“ norėjo J. Abarį išlaisvinti ir „panaudoti ryšiams“¹⁵.

Rugsėjo 24 d. J. Gaibutovičius parašė Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus viršininkui pranešimą, o iš tikrųjų skundą, kuriame nurodė, kad lietuviai kontrrevoliucinę veiklą vykdė dar 7-ajame lagerio punkte. Pasak jo, liepos 18 ar 19 d. S. Šilingas ten pasakęs kontrrevoliucinę kalbą. Bolšaja rečkoje J. Gaibutovičius buvo brigadininkas. Jo brigadai priklausė mjr. K. Pamarnackas, plk. Mykolas Gedgaudas, prof. J. Tonkūnas ir kt., todėl turėjo gerą progą juos stebėti. Rugpjūčio 15 d. darbe pietų pertraukos metu K. Pamarnackas kalbėjęs, kad Sovietų Sąjungoje prasidėjo sukilimai, kariuomenė bėga iš fronto, Krasnojarske sukilėliai paė-

mė valdžią, todėl lageryje trūksta maisto. Panašūs sukilimai prasidės ir lageriuose, kaliniai paims į savo rankas valdžią. Tas kalbas palaikė M. Gedgaudas ir J. Tonkūnas. J. Gaibutovičius rugpjūčio 20 d. kalbėjosi su M. Gedgaudu, kuris pasakojęs, jog gyvendamas netoli Vokietijos sienos perduodavo jai karines žinias apie Lenkiją ir kitas kaimynines valstybes, o Vokietija tokias žinias perduodavo Lietuvai. Rugpjūčio 26 d. J. Gaibutovičius darbe per pietų pertrauką snūduriavo ir girdėjo M. Gedgaudo ir K. Pamarnacko pokalbį. M. Gedgaudas pasakojęs, jog nespėjo pabėgti, nes turėjo sutvarkyti vieną svarbų reikalą. Į K. Pamarnacko klausimą, kas dar rengėsi bėgti, M. Gedgaudas paminėjęs J. Tonkūną, kuris taip pat palaikė ryšius su Vokietijos generaliniu štabu. M. Gedgaudas pasakęs, kad būtų gerai, jei nepagautų mūsų leitenanto, pabėgusio iš 7-ojo lagerio punkto. Tardytojas liepė J. Gaibutovičiui pasakyti viską, ką žino apie lietuvių grupavimąsi Bolšaja rečkoje. Šis papasakojo, kad ten buvo kalinys su dideliais ūsais, kurio pavardės nežino. Grįžęs iš darbo jis eidavo pas normuotoją Borisą Linčevskį, ten būdavo ir buhalteris Juozas Ruškys. Susitikę eidavo į dirbtuvę, užsidarydavo ir kažką tardavosi. Po to „ūsuotasis“ ateidavo į baraką, kur kampe apie K. Pamarnacką susiburdavo M. Gedgaudas, Česlovas Vabalas, Viktoras Čaplikas, Antanas Pošiūnas ir kt. „Ūsuotasis“ juos apie kažką informuodavo arba pasakydavo, kad „šiandien nieko naujo nėra“. Po to eidavo į sandėlį pas Praną Vizgirdą arba pas batsiuvį Kazį Atkočiūną. K. Pamarnacko antisovietiniai veiksmai esą sistemingi, jis turįs ryšininkų.

Kai rugsėjo 2 d. kalinių neišvedė į darbą, K. Pamarnackas „paleido provokacinį gandą“, kad Tugačo lageryje kilo maištas, todėl ten išsiuntė sargybą. Tą „provokaciją“ palaikė ir J. Tonkūnas. Papildomai apklaustas T. Polosa papasakojo, kad rugsėjo 6 d. vakare barake susirinko K. Pamarnackas, Povilas Dundulis, M. Gedgaudas ir A. Stulginskis. Visi kalbėję,

neva lenkus iškviatė į Tugačą dėl paleidimo, bet paskui grąžino ir išsiuntė kirsti miško. K. Pamarnackas kalbėjęs, kad vokiečiai smarkiai bombardavo Novosibirską, sugriovė geležinkelį, todėl dabar lenkų nėra kur siųsti. Maždaug rugsėjo 8 d. K. Pamarnackas, M. Gedgaudas, P. Dundulis ir A. Stulginskis kalbėjosi apie Lenkiją. P. Dundulis sakė, kad Lenkijos, kaip savarankiškos valstybės, niekada nebus, nes ji sudarė sąjungą su sovietų Rusija. Vokiečiai Lenkijos nepripažins, o po karo, kurį laimės vokiečiai, Lenkiją perduos Lietuvai. P. Dunduliui pritarė M. Gedgaudas, K. Pamarnackas ir A. Stulginskis. K. Pamarnackas dar pasakė, kad Lenkija padalyta ketvirtą kartą ir dabar, kai ji susidėjo su sovietų Rusija, Vokietija galutinai ją pribaigs.

Padrikos kalinių kalbos tardytojo Anciperovo netenkino. Jis siekė sufabrikuoti politinį kaltinimą pagal bolševikinius kanonus. Taigi Anciperovas daro išvadą, kad iš J. Gaibutovičiaus parodymų matyti, jog K. Pamarnackas tarp lietuvių yra autoritetinga figūra, apie jį „grupuojasi: „ūsuočiasis“, Linčevskis, Ruškys, Gedgaudas, Vabalas, Čaplikas, Pošiūnas, Vizgirda, Atkočiūnas, Ašmantas, Dundulis, o prie jų prisideda Stulginskis, Tonkūnas ir kt.“ Apie A. Stulginskį J. Gaibutovičius pasakė tik tiek: „senis, bet nacionalistinių pažiūrų“. Į tardytojo klausimą, kas minėtus asmenis sieja su S. Šilingu, J. Tonkūnu ir Broniumi Gyliu, atsakė, kad sieja draugystė, o jų ryšių pobūdis – antisovietinės pažiūros¹⁶.

1941 m. spalio 3 d. mjr. K. Pamarnacką suėmė ir uždarė Kanksio centriniame tardymo izoliatoriuje¹⁷. Per akistatą su T. Polosa jis dalį savo kalbų rugpjūčio 17 d. pripažino, bet paneigė kalbėjęs apie lietuvių leitenanto pabėgimą iš 7-ojo lagerio punkto, apie gen. Semionovo vaidmenį išvaduojant iš lagerių lietuvių, apie tai, kad į SSRS atvykę lietuviai veikia prieš ją, kad lietuviai nenuteisti ir kad jis raginęs juos nedirbti. Nebuvę kalbos apie valdžios užgrobimą lageryje ir susidorojimą su administraci-

ja ir sargyba. Šis rugpjūčio 17 d. pokalbis vykęs stichiškai – po pietų turėdami laisvo laiko sėdėjo ir kalbėjosi. O dėl rugpjūčio 31 d. slapto susirinkimo pas batsiuvį, tai tokio visai nebuvo. K. Pamarnackas pas jį lankėsi keturis kartus taisyti avalynės. Į tardytojo klausimą, kokie jo santykiai su S. Šilingu ir J. Stanišauskiu, atsakė: „Jokie, žinau, kad jie S. Šilingas ir J. Stanišauskis“¹⁸. Tardytojas vėl daro sau reikalingą išvadą: „Matyti, kad jūs keitėtės nuomonėmis grupėje“. Į klausimą, ar pokalbiuose dalyvaudavo S. Šilingas, J. Tonkūnas ir A. Stulginskis, K. Pamarnackas atsakė: „Ne, to nebuvo“¹⁹. Spalio 13 d. tardytojas Anciperovas pareiškė, kad K. Pamarnackas demaskuojamas kaip „kontrrevoliucinės grupuotės“ narys. K. Pamarnackas atsakė, kad jokios „kontrrevoliucinės grupuotės“ nebuvo ir apie tokios „grupuotės“ egzistavimą nieko nežino. Grupė buvusių karininkų susirinkdavo prie jo gulio todėl, kad ten buvo laisviau ir stovėjo suolas. Buvo penketas šešetas kariškių bei du trys civiliai, kurie greta miegojo, dirbo vienoje brigadoje, laisvu laiku susitikdavo atsitiktinai ir kalbėdavosi nebūtinai politinėmis temomis.

Anciperovas daro išvadą, kad K. Pamarnackas neneigia antisovietškai nusistačiusių asmenų grupės buvimo, į tai gauna atsakymą: „Taip, neneigiu, tai buvo“. Anciperovui pareikalavus išvardyti tuos asmenis, K. Pamarnackas nurodo, kad tai buvęs jis pats, K. Pamarnackas, plk. P. Dundulis, plk. M. Gedgaudas, plk. A. Pošiūnas, lt. Č. Vabalas, mjr. Viktoras Čaplikas, iš „buvusiųjų žmonių“ (tardytojo terminas, taikomas valstybės veikėjams) – Lietuvos prezidentas A. Stulginskis, švietimo ministras J. Tonkūnas, iš kitų – kriminalinės policijos viršininkas A. Šalkauskas, policininkas Jonas (?) Pėka, garvežio mašinistas P. Ašmantas, mechanikas rusas A. Polonskis, ūkininkas Jonas Danilevičius, muitinės tarnautojas P. Vizgirda²⁰. Spalio 15 d. Anciperovas pateikė K. Pamarnackui kaltinimą, kuriame pirmaisiais „grupuotės“ dalyviais išvardijami ne skundikų ir K. Pamar-

nacko nurodyti asmenys, bet A. Stulginskis, S. Šilingas ir J. Tonkūnas²¹.

Prasidėjo „grupuotės“ areštai. 1941 m. spalio 9 d. buvo suimtas M. Gedgaudas, lapkričio 11 d. – P. Dundulis. Juos ištardęs lapkričio 29 d. Anciperovas prašė SSRS NKVD Kraslago prokurorą pratęsti tardymo laiką iki 1942 m. sausio 3 d., nes nauji liudytojai – Vaclovas Šiško, Juzefas Sova, abu lenkai iš Švenčionėlių, N. Uvarovskis (nors tokio byloje visai neminima), A. Polonskis ir Antanas Staškevičius – atskleidę naujų aplinkybių. Tardymo duomenimis, „kontrrevoliucinę grupuotę“ sudarę kur kas daugiau dalyvių, todėl juos būtina suimti²².

Pažymėtina, kad naujieji „liudytojai“ nepateikė nė vieno naujo fakto, o A. Stulginskio, S. Šilingo, J. Tonkūno ir J. Stanišauskio nė nepaminėjo. 1942 m. sausio 3 d. Anciperovas vėl prašo Kraslago prokurorą pratęsti tardymo laiką iki kovo 3 d., nes suimta 11 naujų žmonių²³. Galutinai byla sudaryta 18 žmonių. Be K. Pamarnacko, M. Gedgaudo ir P. Dundulio, buvo suimti: 1941 m. gruodžio 9 d. – P. Ašmantas, 1942 m. sausio 2 d. – J. Stanišauskis, sausio 22 d. – J. Tonkūnas, sausio 27 d. – S. Šilingas ir A. Stulginskis, sausio 30 d. – prof. Izidorius Tamošaitis, vasario 12 d. – mjr. J. Pranculis, vasario 19 d. – plk. A. Pošiūnas, vasario 24 d. – lttn. Č. Vabalas, kovo 9 d. – diplomatas Jonas Aukštuolis, kovo 16 d. – policijos skyriaus viršininkas K. Atkočiūnas, kovo 17 d. – kriminalinės policijos viršininkas A. Šalkauskas, kovo 18 d. – mjr. Jonas Matelis, kovo 21 d. – muitinės tarnautojas P. Vizgirda, kovo 23 d. – dr. Juozas Vileišis.

TARDYMAS

Jokūbas Stanišauskis (1892–1943)

1942 m. sausio 2 d. suimtą J. Stanišauskį tą pačią dieną tardė Anciperovas. Į klausimą, už ką suėmė ir ištremė, atsakė, kad nežino. Žmoną suėmė 1941 m. birželio 14 d. Dotnuvoje, kur

ji dabar – nežino, mano, kad Sibire²⁴. J. Stanišauskį tardė 9 kartus apie 37 val., o vieno labai ilgo tardymo – protokolas 14 lapų – laikas nenurodytas; 14 kartų buvo priverstas rašyti išsamius parodymus, atlaikyti akistatas. Sausio 5 d. Anciperovas pareiškė J. Stanišauskiui, kad tardymas turi duomenų, jog jis buvo „kontrrevoliucinės grupuotės dalyvis, vykdė aktyvią antisovietinę veiklą“. Į tai J. Stanišauskis atsakė, kad apie tokios grupuotės egzistavimą visiškai nieko nežino ir antisovietinės veiklos nevykdė²⁵. 1942 m. sausio 16 d. J. Stanišauskis Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus tardytojui parašė parodymus, kuriuose išdėstė arešto, atvežimo ir gyvenimo lageryje sąlygas, bendravimą su kitais suimtaisiais. Pagal J. Stanišauskio parodymus, lageryje kalbėdavosi įvairiomis temomis:

1. Apie karo veiksmus. Žinių apie juos lageryje gaudavo labai mažai, galima sakyti – jokių. Per visą buvimo 7-ajame lagerio punkte laiką negavo nė vieno laikraščio. Pats J. Stanišauskis nelabai jais domėjosi, nes manė, kad tikro vaizdo iš jų nesusidarys. Visi mito įvairiais gandai, kurie plito iš lūpų į lūpas; tų gandų šaltiniai buvo nežinomi. Plito gandai, kad norima įsirengti detektorinį radijo ryšį, bet J. Stanišauskis tokį ketinimą laikė absurdišku ir net provokaciniu.

2. Požiūris į karo įvykius buvo kapituliantiškas. J. Stanišauskis laikėsi nuomonės, kad Sovietų Sąjungos pralaimėjimas lems greitesnį išsivadavimą, tačiau jos pralaimėjimo nesiejo su sovietinio režimo žlugimu. Jei būtų atkurta senoji Rusija, ji pradėtų engti kitas nacijas, respublikos būtų paverstos sritimis, kurias valdytų rusiška administracija, būtų uždraustos tautinės kalbos, prasidėtų tautų persekiojimas. Lietuvai nepakeliui nei su SSRS – dėl kitokios pasaulėžiūros, nei su senąja Rusija – dėl jos imperialistinių siekių ir galimo Lietuvos kolonizavimo. Sovietų Sąjungos pralaimėjimas buvo svarstomas grynai kariniu atžvilgiu; po to vyktų taikos derybos, kurių metu būtų iš-

spręstas ir lageriuose įkalintųjų likimas. Vokietijos vaidmens tema nebuvo apgalvota. J. Stanišauskis, mjr. J. Matelis ir S. Šilingas pasąmonėje jautė, kad jei Vokietija ir numetė Lietuvai kokį kaulą, pvz., sudarydama Lietuvos vyriausybę, tai ta priemonė laikina. Niekada ir niekur Vokietija neatsisakė gen. Ericho Liudendorfo ir Makso Hofmano planų apgyvendinti Lietuvoje 1,5 mln. demobilizuotų vokiečių kareivių.

3. Lietuvių elgesys galimų SSRS vidaus politinių įvykių atžvilgiu, J. Stanišauskio nuomone, turėjo būti visiškai neutralus. Dėl Rusijos politinės ir socialinės santvarkos rusai turėjo spręsti patys, ir lietuviams kištis į tai nederėjo. Toks požiūris buvo susijęs su nuostata, kad Lietuva bus atkurta ir taps nepriklausoma.

4. Lagerio lietuvių ypač domino vokiečių okupuotos Lietuvos padėtis. Sklido gandai, kad Lietuvoje sudaryta vyriausybė ir kad ji dalyvauja karo veiksmuose Vokietijos pusėje. Lietuviai manė, kad vyriausybės, nors ir marionetinės, sudarymas yra teigiamas faktas, nes atėityje galėjo suteikti galimybę dalyvauti taikos derybose. Dalyvavimas kare, negaunant politinės naudos, tautą tik nualintų ir sugriautų ekonomiką. Lagerio lietuvių ypač domino SSRS, Anglijos ir JAV sutartis, nes sklido gandai, kad joje buvo punktas, lietus Baltijos šalis. Jei taip būtų buvę, tai būtų pakeitę lietuvių politines nuostatas ir būtų linkstama kitaip vertinti karo įvykius bei linkėti blokui pergalės. O kaltinti lietuvių, kad jie esą germanofilai ir žavisi Vokietijos režimu, jokių būdu negalima. Lietuviai puikiai žino savo istorinę praeitį, amžiną kovą su „drang nach Osten“, prisimena 1914–1918 m. vokiečių okupacijos baisumus, kovą dėl Klaipėdos krašto. Neblogai žino ir apie vokiečių planus Baltijos šalių atžvilgiu, jei tik Vokietija taptų šio krašto nugalėtoja.

5. Visų lageryje buvusių lietuvių karščiausias noras buvo Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas. Šį nusistatymą lėmė istorinė praeitis: Lietuva ilgus amžius buvo nepriklausoma,

nors jos savarankiškumas buvo pažeistas nuo unijos su Lenkija laikų. Istorines tradicijas stiprino 1918–1940 m. suverenumas, kuris organiškai įaugo į tautą. Šia dvasia buvo persiėmę visi Sibire esantys tremtiniai ir kaliniai. Šiuo aspektu buvo vertinami karo ir kiti įvykiai.

6. Lagerio lietuviai tvirtai tikėjo, kad savo tėvynę kada nors pamatys. Žinoma, ne visi. Dalis jau morališkai smuko, kitus palaužė ligos, sunkios gyvenimo sąlygos ir kitos priežastys. Tėvynės meilė karštai liepsnojo kiekvieno lietuvių širdyje, ir šis jausmas – ne nusikaltimas. Todėl lageryje J. Stanišauskis, S. Šilingas ir J. Matelis visada palaikė tą jausmą. Labai dažnai kalbėdavo apie kultūrinius ir materialinius laimėjimus 1918–1940 m., apie tai, kad tie laimėjimai davė teisę savarankiškai gyvuoti, išryškino tautos organizacinius gebėjimus kurti valstybės gyvenimą. Dabartinės kančios yra laikinas reiškinys ir tai neturi dezorganizuoti ir demoralizuoti. „Turim galvoti ne apie tai, kaip pražūsim, o apie tai, kaip fiziškai ir dvasiškai ištvėrsim sunkius išbandymus. Todėl visi, kas tik liks gyvi, turime būti vieningi, padėti vienas kitam, nesiginčyti, nesipykti“.

7. Pasirengimo grįžti į tėvynę, išskyrus moralinę nuostatą, nebuvo. Kalbėta apie komiteto sudarymą, bet tai ir liko kalbomis, nes tokiam komitetui sudaryti būtų reikėję atlikti papildomą darbą – registracinį, organizacinį ir pan. Tai buvo laikoma per ankstyvu, nereikalingu ir pavojingu dalyku, nes valdžia būtų įžiūrėjusi aiškius kontrrevoliucinius siekius. Mintis sukurti komitetą kilo 7-ajame lagerio punkte, o Bolšaja rečkoje tai visai nebuvo svarstoma.

8. Apie 1940 m. žemės reformą, nekilnojamojo turto, kapitalo ir įmonių nacionalizavimą po sovietų valdžios įvedimo lagerio lietuviai kalbėjo mažai.

Šiomis temomis būdavo kalbama be jokio išankstinio susitarimo, sporadiškai, nes kitos temos – apie maistą, aprangą, avalynę, dar-

bus – buvo nuolatinės ir nusibodusios. Tomis temomis kalbėdavosi eidami į darbą arba grįždami iš jo, per pietų pertrauką, o vakarais bendravo mažiausiai – nuovargis gindavo į gultus.

J. Stanišauskis bendravo su S. Šilingu, J. Tonkūnu, Mečiu Žemaičiu, dr. J. Vileišiu, A. Šalkausku, Antanu Staškevičium, J. Tamošaičiu ir Žutautu (Vladu?) – su jais buvo vežamas viename vagone. Darbe grandies draugai buvo geri, simpatiški žmonės. Su jais kartais užsimegzdavo pokalbiai, bet jie nebuvo principinio pobūdžio, kaip su minėtais asmenimis. Tuos paprastus žmones J. Stanišauskis padrausindavo, ypač kai jie krisdavo į melancholiją, jaudindavosi dėl nežinomo šeimų likimo ir ilgėdavosi gimtųjų vietų. Lapkričio mėn. pokalbiai tarp J. Stanišauskio, S. Šilingo ir J. Matelio tapo reti – jautėsi fiziškai labai išsekę. S. Šilingas ir J. Matelis ėmė sirguliuoti. Lagerio administracija vis labiau spaudė kalinius²⁶.

Po šių J. Stanišauskio parodymų tą pačią dieną – sausio 16-ąją – Anciperovas priėmė nutarimą apkaltinti J. Stanišauskį dėl priklausymo tautininkų sąjungai, dėl to, kad jis buvo Lietuvos susisiekimo ministras bei šaulių sąjungos narys, turėjo vyriausybinių apdovanojimų ir tuo padėjo tarptautinei buržuazijai. Kraslage buvo antisovietinės nelegalios organizacijos – komiteto kūrimo iniciatorius ir rengėsi sukurti „kontrrevoliucinę grupuotę“, dalyvavo 7-ajame lagerio punkte susirinkime, kai S. Šilingas sakė kalbą, ir kituose nelegaliuose susirinkimuose, skleidė antisovietinę agitaciją bei pralaimėjimo nuotaikas²⁷. Tą pačią dieną J. Stanišauskį tardė NKVD Kraslago tardytojas P. Sergejevas, dalyvaujant operatyvinio-čekistinio skyriaus viršininko pavaduotojui Jankovskiui ir prokurorui Žarovui. Į klausimą, ar prisipažįsta kaltas, J. Stanišauskis atsakė: „Prisipažįstu“. Matyt, ir pačiam tardytojui nevisiškai buvo aiški J. Stanišauskio kaltė, nes pareikalavo plačiau paaiškinti, kaip „teikė pagalbą tarptautinei buržuazijai“. Tačiau tardymų išskančias J. Stanišauskis tik pakartojo kaltinimą.

Dėl „nusikaltimų“ Kraslage, priklausymo „kontrrevoliucinei grupuotei“ J. Stanišauskis neprisipažino, tačiau prisipažino, kad bendravo su grupe lietuvių, kurie buvo priešiška nusistatę Sovietų Sąjungos atžvilgiu, laikėsi vieningos politinės nuostatos dėl Sovietų Sąjungos karinio pralaimėjimo ir po to nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo. Prisipažino, kad skleidė antisovietinę agitaciją norėdamas palaikyti lietuvių vienybę ir viltį greitai grįžti į tėvynę. Neneigė, kad buvo kilusi mintis sudaryti komitetą, ir to klausimo svarstymas iš principo laikytinas priešišku veiksmu, nes buvo siekiama sukurti antisovietinę organizaciją. Prisipažino, kad dalyvavo slaptuose pokalbiuose politiniais klausimais, bet tie susitikimai ir kalbos buvo atsitiktiniai, o ne numatyti ar iš anksto parengti turint kokį nors tikslą²⁸.

Šie J. Stanišauskio daliniai prisipažinimai pasmerkė jį tolesniems tardymams. Į tardytojo klausimus J. Stanišauskis atsakė, kad „kontrrevoliucinės grupuotės“, kaip organizacijos, lageryje nebuvo. Buvo tik daugiau ar mažiau dar Lietuvoje pažįstamų ar lageryje susipažinusių asmenų grupė. Tuos asmenis siejo buvusi visuomeninė politinė, tarnybinė praeitis arba priklausymas lietuvių organizacijoms – tautininkų ar šaulių sąjungai, taip pat bendros pažiūros į tėvynės ir savo pačių likimą. J. Stanišauskis nurodė, kad 7-ajame lagerio punkte, kol nevarė į darbus, jis beveik kasdien susitikinėjo su S. Šilingu. Tuose pokalbiuose du tris kartus dalyvavo J. Tonkūnas, kartais dalyvaudavo J. Matelis, Kazlauskas, I. Tamošaitis, bet nebuvo atvejo, kad visi būtų susirinkę kartu. Temos vis tos pačios – karo veiksmai, galimas SSRS pralaimėjimas, grįžimas į tėvynę. Kartą einant per bulvių lauką J. Stanišauskis rado laikraščio „Krasnojarskij rabočij“ skiautes, kurias davė paskaityti S. Šilingui ir I. Tamošaičiui. Laikraštis lyg ir patvirtino nuomonę, kad sovietinė kariuomenė nuolat traukiasi. S. Šilingo nuomonė buvusi tokia, kad jei vokiečiai iki rugsėjo pabaigos ar spalio pradžios fronto ne-

likviduos, tai jų pergalė bus abejotina. Su A. Stulginskiu J. Stanišauskis kalbėjosi rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje. Kalbėjosi apie karo veiksmus, bet daugiausia – apie Lietuvos ekonominių organizacijų veiklą. Pokalbiuose dalyvavo ir A. Staškevičius. Su K. Pamarnacku, M. Gedgaudu ir P. Dunduliu susipažino Bolšaja rečkoje. Atskirų pokalbių nebuvo, tik vieną ar du kartus su P. Dunduliu kalbėjosi apie Maskvos žlugimą; tai P. Dundulis laikė visiškai galimu dalyku, o jis, J. Stanišauskis, abejojo. J. Tonkūnas kalbas apie karo veiksmus vertino gana abejingai. Pokalbių metu prieidavo ir kiti asmenys, bet jei mažai pažįstami ar visai nepažįstami – pokalbį nutraukdavo²⁹.

Šie J. Stanišauskio parodymai tardytojo netenkino. Sausio 22 d. jį tardo Sergejevas. Iš esmės atsakymai tokie pat, bet tardytojas juos formuoja pagal Baudžiamojo kodekso kontrrevoliucinių nusikaltimų straipsnius. Sergejevas konstatuoja, kad kontrrevoliucinė propaganda buvo skleidžiama siekiant parengti lietuvių kontingentą aktyviai kovai su sovietų valdžia užnugaryje. J. Stanišauskis tai kategoriškai neigia. Tardytojui „žinoma“, jog lietuviai buvo raginami organizuotis, sabotuoti lagerio darbus ir būti pasirengę sukilti, kad kartu su vokiečiais stotų prieš SSRS. J. Stanišauskis teigia, kad tokio uždavinio nekėlė ir jokios veiklos ta linkme nebuvo³⁰. Į provokacinį tardytojo klausimą, ar buvo sukurta organizacija sukilimui parengti, J. Stanišauskis atsakė, kad nė vienas minėtų asmenų apie tai niekada nekalbėjo ir nekėlė tokios minties³¹. Tardytojas reikalauja duoti parodymus dėl T. Polosos ir J. Gaibutovičiaus įskundime nurodytų faktų: slapto susirinkimo rugpjūčio 31 d. pas batsiuvį, pasitarimo pirtyje, S. Šilingo kalbos 7-ajame lagerio punkte, „provokacinių gandų“ skleidimo, detektorinio radijo aparato, vokiečių desanto ir kt. J. Stanišauskis atsakė, kad nei rugpjūčio 31 d., nei pirtyje susirinkime nedalyvavo, o tokio įvykio, kad S. Šilingas būtų pasakęs kalbą – neprisimena. Apie detektorinį radijo apa-

ratą irgi girdėjo tik gandą. Dėl „provokacinių gandų“, tai jų buvę daug, bet šaltinio nežino. Labiausiai buvo paplitę gandai, kad Leningradą ir Maskvą užėmė vokiečiai, kad Japonija įstojo į karą prieš SSRS, kad už zonos platina mi antisovietiniai atsišaukimai, o taigoje yra daug dezertyrų, kad bombarduojamas Novosibirskas ir Čeliabinskas ir t. t. J. Stanišauskis teigė pirmą kartą girdįs apie lietuvių leitenanto pabėgimą³². Sausio 31 d. surengiama J. Stanišauskio ir S. Šilingo akistata. Iškankintas J. Stanišauskis patvirtino, kad S. Šilingas priklausė antisovietiskai nusistačiusių lietuvių grupei, ir kaip įrodymą pateikė tokius faktus: 1) dalyvavo svarstant nelegalaus komiteto sudarymo klausimą; 2) kalbėjo apie karą ir Sovietų Sąjungos pralaimėjimą ir 3) skleidė pralaimėjimo nuotaikas³³.

Tardytojai labai kryptingai ir atkakliai siekė įrodyti, kad lietuviai lageryje sukūrė slaptą antisovietinę organizaciją – komitetą. Pagal J. Stanišauskio parodymus, mintis sudaryti komitetą kilusi jam. Apie tai kalbėjosi su S. Šilingu ir J. Tonkūnu 7-ajame lagerio punkte liepos viduryje. Komitetą sudaryti buvo numatyta tuo atveju, jei SSRS karą pralaimėtų ir iškilų evakuacijos į tėvynę klausimas.

Tačiau tardytojams reikėjo išgauti pripažinimą, kad tai buvo ne šiaip kažkoks dar neegzistavęs komitetas, bet slapta „antisovietinė kontrrevoliucinė“ organizacija³⁴.

Kovo 19 d. tardomas J. Stanišauskis vėl tvirtino, kad jokių kalbų apie komitetą, kaip nelegalią antisovietinę organizaciją, turinčią tikslą imtis kryptingos antisovietinės veiklos, niekada nebuvo, komiteto sudėtis nebuvo svarstoma³⁵. Tardytojui kilo įtarimas, „ar nėra loginio ryšio“ tarp šio „lagerinio“ komiteto ir „Berlyno komiteto“ Vokietijoje. Į tokią absurdišką prielaidą J. Stanišauskis atsakė, kad jis apie tai visiškai nieko nežino. Apie „Berlyno komitetą“ girdėjęs dar Lietuvoje kaip apie Kazio Škirpos vadovaujamą Laikinąją vyriausybę, tačiau kokie jos uždaviniai – nežino. J. Sta-

nišauskis nurodė, kad Lietuvoje gandai apie „Berlyno komitetą“ buvo aktyviai platinami, o lageryje apie tai galėjo kalbėtis su S. Šilingu, bet detalių neprisiminė³⁶.

J. Stanišauskio tardymas oficialiai buvo baigtas 1942 m. balandžio 11 d. Kaltinamasis aktas paskelbtas 1942 m. balandžio 13 d. Kankų kalėjime³⁷. Jame J. Stanišauskis kaltinamas tuo, kad praeityje Lietuvoje buvo aktyvus kontrrevoliucinės fašistinės tautininkų sąjungos narys ir lyderis, kontrrevoliucinės fašistinės karinės organizacijos – šaulių sąjungos CK narys, 1934–1938 m. turėjo susisiekti ir ryšių ministro postą A. Smetonos kabinete ir savo veikla aktyviai kovojo su revoliuciniu judėjimu, tuo padėdamas tarptautinei buržuazijai.

Būdamas įkalintas NKVD Kraslage priklausė „kontrrevoliucinei grupei“, kurios narius vienijo troškimas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę su kontrrevoliucine fašistine santvarka, taip pat bendras požiūris į SSRS pralaimėjimą. Buvo kontrrevoliucinės fašistinės sukilėlių organizacijos – nelegalaus komiteto sukūrimo iniciatorius. Dalyvavo komiteto sukūrimo ir rinkimų iniciatyvinės grupės nelegaliuose pasitarimuose, skleidė antisovietinę agitaciją, platino „provokacinius gandas“, kurių tikslas – organizuoti paveikti lietuvių kalinų mases, t. y. padarė nusikaltimus, numatytus Rusijos Federacijos Baudžiamajame kodekse pagal 58–13, 58–10 d. 2, 58–11 straipsnius. Siūloma aukščiausia bausmė – mirties nuosprendis konfiskuojant turtą.

1942 m. balandžio 3 d. buvo surašytas sveikatos būklės aktas, kuriame nurodoma, kad J. Stanišauskis skundžiasi silpnumu ir blogu miegu, yra astenikas, blogos mitybos, jo nesveika širdis, plaučiai ir skrandis. Diagnozė – miokardo sklerozė, aterosklerozė, skrandžio prievartės susiaurėjimas (reikalingas rentgenas). Išvada: tinka tik lengvam darbui³⁸.

1943 m. balandžio 15 d. J. Stanišauskis mirė. Mirties akte pažymima: „Mes, žemiau pasirašiusieji, NKVD Kraslago 10-ojo OLP [atski-

ras lagerio punktas. – G. K.] viršininkas Baturinas ir med[icinos] sanit[arinės] dalies viršininkė Starodubceva, sustatė šį aktą dėl to, kad būdamas ligoninėje kalinys Stanišauskis Jokūbas, Antano, g. 1892 m., mirė 1943 m. balandžio 15 d. 19 val. nuo plaučių tuberkuliozės“³⁹.

Stasys Šilingas (1885–1962)

Kraslage tardytojas Anciperovas priėmė nutarimą dėl S. Šilingo suėmimo 1942 m. sausio 2 d. Faktiškai buvo suimtas sausio 27 d. Jis, kaip J. Stanišauskis ir kiti, buvo kaltinamas priklausymu „kontrrevoliucinei antisovietinei grupei“, komiteto organizavimu, antisovietine agitacija, „provokacinių gandų“ skleidimu, dalyvavimu nelegaliuose susirinkimuose ir pasitarimuose, taip pat liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte pasakyta kalba bei prisidėjimu rengiant atsišaukimą⁴⁰.

Plačius parodymus apie S. Šilingą davė J. Stanišauskis 1942 m. sausio ar vasario mėn. (dokumentas be datos). Juose labai palankiai ir pagarbiai nušviesta visa S. Šilingo visuomeninė ir valstybinė veikla, atskleisti jo nuopelnai Lietuvos tautai ir valstybei. Pasak J. Stanišauskio, lageryje S. Šilingas, kaip ir daugelis kitų, buvo nepriklausomos Lietuvos valstybės šalininkas ir laikėsi nuomonės, kad kova dėl nepriklausomybės neturi nutrūkti, tačiau lagerio sąlygomis ji negalėjo būti aktyvi, nes pernelyg buvo nelygios jėgos, sąlygos ir perspektyvos. Pokalbiuose S. Šilingas ne kartą pabrėžė, kad jokių organizacijų sudarinėti nereikia, padėtis turėtų paaikškėti tik pasibaigus karui. SSRS karine jėga ir organizuotumu jis mažai tikėjo ir kartais sakydavo, kad SSRS neišvengiamai pralaimės. Netikėjo ir galutine Vokietijos pergale, nes jos žmonių ir materialiniai ištekliai, palyginus su JAV ir Anglija, – riboti. Vokiečiams simpatijų S. Šilingas niekada nejautė, priminė, kad jį plūdo Vokietijos spauda. S. Šilingas pabrėždavo, kad galimų SSRS vidaus įvykių atveju lietuviai turi elgtis kaip svetimšaliai, laikytis griežtai neutraliai. J. Stanišauskis ryžtingai pabrėžė,

kad S. Šilingas nekviėtė į kovą su sovietiniu režimu, taip pat neprisimena, kad būtų raginęs sabotuoti darbus, nedirbti, nes jam buvo aki-vaizdus tokio požiūrio pavojingumas: nieko nedirbant galėjo iškilti moralinio pakrikimo pavojus. Tokio pakrikimo apraiškos – savitarpio nesantaika, padažnėjusios duonos ir kitų daiktų vagystės, insinuacijos vienas kito atžvilgiu, gėrciai plintantis egoizmas – S. Šilingą labai liūdino ir piktino. Jis kalbėjęs, jog ne visiems reikėtų grįžti į tėvynę, nes kai kurie patys save pradžudė. O dėl darbo, tai jis manė, kad kiekvienas turi dirbti pagal savo jėgas ir galimybes, tuo tarpu lagerio administracija varo į darbą žmones blogai aprenktus ir apautus, su blogais darbo įrankiais. Visame tame jis išvelgė netiesioginį sovietiniam režimui nepritariančių žmonių naikinimą. Jis griežtai smerkė sovietinio režimo žiaurumus, kurie griauja šeimyninį gyvenimą, nes vyrai atskiriami nuo žmonių ir vaikų, nekalti žmonės pasmerkiami sunkiems išbandymams svetimoje šalyje. Lagerio gyvenimo nesklaidumų jis priskyrė nesugebėjimui tvarkytis ir tiesiog apsileidimui. Pasak S. Šilingo, lagerio režimas žmonių ne tik nepataiso, bet gadina, nes badavimas ir sunkus darbas išmoko žmones vogti, meluoti, spekuliuoti ir išsisukinėti. Žmogus po to į laisvę išeina įgijęs demoralizuoto žmogaus įpročių ir mažai ko vertas. S. Šilingas manė, kad SSRS karą dėl techninio atsilikimo, prasto veiksmų organizavimo pralaimės artimiausiais mėnesiais – iki rugsėjo pabaigos ar spalio pradžios. Jei iki to laiko padėtis neišaiškėtų – karo baigtis abejotina. Kalbėjosi apie grįžimą į tėvynę, evakuacinio komiteto sudarymą, nors S. Šilingas nematė reikalo jį sudaryti prieš laiką, nes sąlygų tam dar nebuvo. Niekada nebuvo kalbos apie sukilimą. Įvairiu laiku kalbėjosi, kad karas prikels nepriklausomą Lietuvą; tam įtakos turės ne tik SSRS pralaimėjimas, bet ir Vokietijos susilpnėjimas – Vokietija po karo negalės diktuoti Europai savo valios. S. Šilingas nuolat skųsdavosi, kad negali suprasti politikos ir ką nors nuspręsti⁴¹.

1942 m. vasario 2 d. duodamas parodymus S. Šilingas prisipažino, kad apie komitetą su J. Stanišauskiu kalbėjosi, tačiau komiteto sudarymui nepritarė ir laikė tai didžiausia kvailyste. Apskritai pabrėždavo, kad jokios organizacijos yra nereikalingos⁴².

Dėl S. Šilingo pasakytos kalbos liepos 20 d. 7-ajame lagerio punkte įskundė J. Gaibutovičiaus ir kitų liudininkų parodymai skiriasi. Pasak J. Gaibutovičiaus, S. Šilingas į susirinkusiuosius kreipėsi tokia kalba: „Broliai! Mes visi, lietuviai, turime būti organizuoti ir nenusiminti, nes mūsų reikalai juda į priekį. Vokiečiai veržiasi pirmyn ne valandomis, o minutėmis. Jau užėmė Ukrainą ir Maskvą. Mus, lietuvius, sovietų valdžia suėmė pažeisdama tarptautinę teisę ir nesilaikydama savo įstatymų. Apgaule grobikiškai atėmė turtą, išskyrė su šeimomis, bet mes turime būti organizuoti, neprarasti savo tautiškumo, tvirtybės, kurios mums dar reikės. Greitai ateis tas laikas, kai reikės ją panaudoti. Sovietinė vyriausybė mus apgavo. Apie tai bus pranešta užsienio valstybėms, jos pasirūpins mumis kartu su Raštikiu, jis yra gyvas, vadovauja Latvijai (?) ir yra artimiausio savo draugo Hitlerio sąjungininkas“. S. Šilingo išsakytos mintys greitai paplito tarp lietuvių⁴³.

Kiti tardomieji liudijo kitaip. Antai M. Gedgaudas teigė, kad S. Šilingas, atsakinėdamas į jį apsupusių žmonių klausimus, kokią nurodyti pilietybę, patarė nurodyti ne SSRS ar LSSR, bet Lietuvos; jis sakęs, jog Sovietų Sąjungos padėtis nestabili, lietuviams reikia būti susitelkusiems ir organizuotiems, išlaikyti tautiškumą. Sovietų Sąjunga, okupuodama Lietuvą, pažeidė tarptautinę teisę. Buvęs Lietuvos kariuomenės vadas Stasys Raštikis pabėgo į Vokietiją, vadovauja sudarytai Lietuvos vyriausybei ir armijai, palaiko ryšius su Hitleriu⁴⁴.

Per akistatą su M. Gedgaudu S. Šilingas kategoriškai paneigė, kad jis, atsakydamas į susirinkusiųjų klausimus, darė tai antisovietine dvasia⁴⁵. Juozas Kedys iš tos kalbos girdėjęs

tik tiek, kad S. Šilingas, paaiškinęs apie anketas, kreipėsi tokiais žodžiais: „Apskritai dabar mums reikia būti draugiškiems, vieningiems ir organizuotiems“⁴⁶. K. Pamarnacko liudijimu, ši S. Šilingo kalba pakėlė lietuvių nuotaiką, sujaudino protus, todėl jis mano, kad visų kaltinimų, pareiktų jam ir kitiems, pirmasis šaltinis yra S. Šilingas⁴⁷.

Dėl atsišaukimo, parengto ir platinto liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte, parodymus davė J. Kedys. Pasak jo, S. Šilingas kalbėjęs, jog reikia rengtis naujiems įvykiams. J. Kedžiui paklausus, ar tai reiškia, kad reikia organizuotis, S. Šilingas atsakęs teigiamai ir paaiškinęs, kad esama nesutarimų, likusių iš praeities; kai kas per daug kalba, bet nieko nedaro. J. Kedys pasakęs, jog nėra iniciatorių. S. Šilingas atsakė, kad jis pats negali imtis iniciatyvos ir apskritai kur nors kištis, nes jį seka labiau nei kurį kitą. Be to, jis senas ir ligotas. „Jūs, jauni žmonės, mažiau pastebimi, todėl imkitės iniciatyvos, o mane palikite nuošalyje ir prašau kitą kartą su tokiais klausimais į mane nesikreipti. Manau, kas nors raštu turėtų išdėstyti padėtį ir parengti atsišaukimą“. Po šio pokalbio, S. Šilingą perkėlus į Bolšaja rečka, J. Kedys daugiau jo nesutiko. Nors pokalbis buvo bendro pobūdžio, J. Kedys jį supratęs kaip įpareigojimą parengti atsišaukimą ir sukurti organizaciją⁴⁸. J. Kedžio parengtame atsišaukime buvo sakoma, kad Lietuva dar caro laikais daug kentėjo nuo generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo. 1918–1920 m. Lietuvai taip pat teko daug patirti. Dabar vyksta karas – ir Lietuva, ir šeimos paliktos likimo valiai, o daugelis lietuvių yra tolimame Sibire. Užuo vienijęsi, lietuviai kelia vaidus. Reikia užmiršti barnius ir vienytis, kad grįžę į Lietuvą pradėtų gyvenimą su naujomis jėgomis ir t. t. Alfonsas Januška per akistatą su J. Kedžiu paliudijo, jog jis suprato, kad J. Kedys atsišaukimą parodė S. Šilingui ir A. Stulginskiui, kurie sakė, kad turinys geras. J. Kedys vaikščiojo po barakus ir tą atsišaukimą skaitė⁴⁹. 1942 m. vasario 2 d. su-

rengus S. Šilingo ir J. Kedžio akistatą, S. Šilingas pasakė, jog atsišaukimą skaitė, bet jam nepritarė⁵⁰. Po akistatos S. Šilingas parašė parodymus, kuriuose teigė, kad kalbėti apie kitus žmones, ypač sulaukusius žilo plauko, jam yra morališkai nepriimtina, todėl nors ir žinodamas, kad gali sau tik pakenkti, vis tiek kalbės tik apie save. Buvę taip: 7-ajame lagerio punkte visiškai jam nepažįstamas žmogus įdėjo į ranką lapelį ir paprašė jį perskaityti, bet perskaičius vos pusę priėjo kitas ir lapelį tiesiog išplėšė iš rankų sakydamas, kad eina viršininkas. Lapelyje buvo rašoma apie buvusius persekiojimus, kad visas Sibiras žino lietuvius, įvairių laikų tremtinius, kad reikia stiprinti tautinį susipratimą ir pan. Kokia buvusi antraštė ir kieno vardu lapelis parašytas – neatsimena. S. Šilingas kažkam sakęs, kad daromos kvailystės, o gal ir provokacijos, kad jokių organizacijų ir atsišaukimų nereikia ir kad jam nenešiotų, nes yra senas ir nenori niekur kištis⁵¹.

1942 m. kovo 12 d. Anciperovas pateikė S. Šilingui kaltinimą. Kitą dieną tarp tardytojo ir S. Šilingo įvyko toks dialogas:

Klausimas: Ar prisipažįstate kaltas dėl pateiktų kaltinimų?

Atsakymas: Ne, kaltas neprisipažįstu.

Kl.: Ar priklausėte tautininkų sąjungai?

Ats.: Ne, niekada nepriklausiau.

Kl.: Ar priklausėte šaulių sąjungai?

Ats.: Taip, priklausiau.

Kl.: Jūs turėjote teisingumo ministro postą dviejuose Ministrų kabinetuose reakcinio Smetonos režimo laikotarpiu, kovojote su revoliuciniu judėjimu. Duokite šiuo klausimu parodymus.

Ats.: Į šį klausimą atsakyti atsisakau, nes tuo metu, kai buvau teisingumo ministras ir kovojau su revoliuciniu judėjimu, Lietuva buvo nepriklausoma valstybė, palaikė diplomatinis santykius su SSRS.

Kl.: Lageryje jūs buvote vienas iš „buvusių žmonių“ ir karininkų kontrrevoliucinės grupuotės vadovų.

Ats.: Jokių kontrrevoliucinių veiksmų lageryje nevykdžiau.

Kl.: Jūs 1941 m. liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte su antisovietine kalba kreipėtės į sumintuosius lietuvius.

Ats.: Niekada niekur nesakiau antisovietinės kalbos.

Kl.: Jūs tautininkų sąjungai nepriklausėte, bet turėjote teisingumo ministro postą ir vykdėte tautininkų valią.

Ats.: Taip, daugeliu atvejų palaikiau tautininkų politiką.

Kl.: Kaip konkrečiai juos palaikėte?

Ats.: Palaikiau jų nacionalinę patriotinę liniją, t. y. svarbiausiu klausimu.

Kl.: Jūs parodėte, kad būdamas teisingumo ministras kovojote su revoliuciniu judėjimu. Duokite išsamius parodymus.

Ats.: Aš dalyvavau rengiant Valstybės saugumo įstatymą, kuriame buvo kalbama apie kovos su antivalstybine veikla, imtinai iki revoliucinių judėjimų, priemones.

Kl.: Ar jūs turėjote barono titulą?

Ats.: Pagal dokumentus man tai nežinoma, tačiau barono titulu 1915 m. kreipiausi į Rusijos švietimo ministrą grafą Ignatjevą, prašydamas leisti atidaryti Voroneže lietuvių gimnaziją pabėgėlių vaikams.

Kl.: Per akistatą vasario 2 d. J. Kedys parodė, kad jūs sankcionavote kontrrevoliucinio atsišaukimo išleidimą.

Ats.: Jokių sankcijų dėl kontrrevoliucinio atsišaukimo niekam nedaviau.

Kl.: Jūs esate nelegalaus komiteto idėjinis įkvėpėjas. Ar pripažįstate tai?

Ats.: Aš buvau prieš nelegalaus komiteto organizavimą, apie tai kalbėjau J. Stanišauskiui ir kitiems. Kam – neprisimenu. Kalbėjau apie evakuacinio pobūdžio komitetą bevaldystės atveju, jei SSRS karą pralaimėtų⁵².

S. Šilingo tardymas oficialiai buvo baigtas 1942 m. balandžio 11 d. Kansko kalėjime Nr. 2.

Pagal 1942 m. balandžio 13 d. kaltinamąjį aktą S. Šilingas buvo kaltinamas tuo, kad bū-

damas išėivis iš Lietuvos dvarininkų buržuazinių sluoksnių buvo aktyvus buržuazinių nacionalistinių fašistinių partijų ir organizacijų veikėjas, nuo 1920 m. ėjo svarbias valstybines pareigas, aktyviai kovojo su visų srovių revoliuciniu judėjimu, rengė įstatymus, įtvirtinančius buržuazinę santvarką Lietuvoje ir numatančius represijas prieš revoliucingai nusistačiusius Lietuvos darbo žmones.

Būdamas NKVD Kraslage aktyviai dalyvavo kontrrevoliucinėje veikloje, kuria buvo siekiama sudaryti kontrrevoliucinę fašistinę sukilėlių organizaciją – vadinamąjį lietuvių komitetą, turint tikslą surengti sukilimą ir grįžti į tėvynę, jei SSRS karą pralaimėtų. Masinėje lietuvių sueigoje pasakė kontrrevoliucinę kalbą, kviesdamas „organizuotis“, kartu su kitais parengė kontrrevoliucinį atsišaukimą, kurį platino kontrrevoliucinė buvusių karininkų grupė. Priklausė iniciatyvinei grupei, kurią sudarė kaltinamieji A. Stulginskis, I. Tamošaitis, J. Tonkūnas ir J. Stanišauskis. Su jais slapta tarėsi dėl komiteto, kaip nelegalios kontrrevoliucinės organizacijos, sukūrimo. Skleidė antisovietinę kapituliantišką agitaciją, platino provokacinius gandus, kuriais siekė organizuoti paveikti lietuvių kalinių mases, t. y. nusikalto pagal Rusijos Baudžiamojo kodekso 58–10 d. 2, 58–11 ir 58–13 straipsnius.

Pateikus kaltinimą kaltu neprisipažino, bet neneigia, kad žinojo apie numatomą lietuvių komiteto organizavimą. Dėl to kalbėjosi su J. Stanišauskiu ir kt. lietuviais, sakė, kad tam nepritaria. Neprisipažino kaltu ir tuo, kad praėityje aktyviai dalyvavo kovoje su revoliuciniu judėjimu, bet nepaneigė, kad prisidėjo rengiant buržuazinę santvarką Lietuvoje ginančius ir visų srovių revoliucinį judėjimą persekiojančius įstatymus. Siūloma mirties bausmė⁵³.

Nuosprendį turėjo priimti Ypatingasis pasitarimas, tačiau priėmė tik po dešimties metų. Iki tol S. Šilingas buvo kalinamas Temlage (1948 m. pervadintas į Dubravlagą)⁵⁴. 1952 m. vasario 27 d. SSRS MGB Ypatingasis pasita-

rimas S. Šilingą nuteisė 25 m. kalėjimo, bausmės pradžia skaitant nuo 1941 m. birželio 10 d.⁵⁵ Po tardymų 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės akte buvo pažymėta, kad S. Šilingas serga chroniška širdies liga, yra nepakankamos mitybos⁵⁶, o 1952 m. vasario 22 d. – jau darbo invalidas⁵⁷. 1952 m. kovo 21 d. SSRS MGB kalėjimų skyrius S. Šilingą, kalinį Nr. 31, nukreipė į Vladimiro kalėjimą pagal paskyrą (*nariad*) Nr. 35/3-983⁵⁸. Po J. Stalino mirties 1954 m. birželio 2 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija bausmę sumažino iki išbūto laiko – 12 m. ir 4 mėn.⁵⁹ Iš Vladimiro kalėjimo Nr. 2 S. Šilingas buvo paleistas birželio 23 d.⁶⁰, bet grįžti į Lietuvą dar negalėjo – buvo ištremtas į Ukrainą, 1955 m. perkeltas į Žitomiro invalidų namus⁶¹ Dovbušo mieste⁶². 1961 m. grįžo į Lietuvą. Mirė S. Šilingas 1962 m. lapkričio 13 d. Kelmėje⁶³.

Juozas Tonkūnas (1894–1968)

Lageryje J. Tonkūną suėmė 1942 m. sausio 22 d. Apie jo „kontrrevoliucinę“ veiklą pirmasis įskundėjas T. Polosa nebuvo nieko užsiminęs. J. Gaibutovičiaus liudijimu, J. Tonkūnas pritardavęs K. Pamarnacko kalboms, kad Rusijoje prasidėjo sukilimai, kariuomenė bėga iš fronto, kad Tugačo lageryje maištas. Iš M. Gedgaudo ir K. Pamarnacko pokalbio J. Gaibutovičius supratus, kad J. Tonkūnas buvo geras darbuotojas – palaikė glaudų ryšį su Vokietijos generaliniu štabu⁶⁴. M. Gedgaudas tai paneigė. Jis kalbėjęs tik tai, kad J. Tonkūnas buvo geras darbuotojas, mokslininkas, profesorius ir apskritai Lietuvoje gerbiamas žmogus⁶⁵. K. Pamarnacko liudijimu, J. Tonkūnas pokalbiuose nedalyvavo⁶⁶. J. Stanišauskis liudijo, kad su J. Tonkūnu rimtomis temomis mažai kalbėjosi, nes apskritai jis tų temų vengė, pokalbių nepalaikė, daugiausia pasakojo prisiminimus apie tėvynę⁶⁷, nors kartais dalijosi ir gandai apie karo įvykius, spėliojo, kiek dėl karo veiksmų nukentėjo Lietuva, nes sklido kalbos, kad bus deginamos sodybos, kaimai. Abu nu-

tarė, kad tai būtų didelis smūgis krašto ūkiui. Prisiminė gandas apie Kauno ir Šiaulių bombardavimą, spėliojo, kad dėl greito Vokietijos kariuomenės judėjimo Lietuvos materialiniai nuostoliai negalėjo būti dideli. Galimas daiktas, kalbėjosi ir kitomis temomis – apie Lietuvos nepriklausomybę, kaip turėtų elgtis lietuviai kaliniai, jei SSRS įvyktų politinės permainos⁶⁸. Tardytojui Djakonovui nuolat reikalaujant duoti parodymus apie antisovietinius pokalbius, J. Tonkūnas sakė, jog pirmą kartą kalbėjosi liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte su S. Šilingu, J. Stanišauskiu, A. Stulginskiu, M. Gedgaudu ir P. Dunduliu. Kalba prasidėjo apie šeimas, atvežimą į lagerį. Kalbėję, kad kalinimas ilgai netruks, o jų likimą lems karo baigtis. Neabejojo Vokietijos pergale ir laukė, kad tai greičiau įvyktų. Vokietija, norėdama pasirodyti humaniškesnė nei sovietų valdžia, juos turėtų grąžinti į tėvynę. Be to, Vokietiją galėtų paveikti ir įtakingi lietuviai, pasitraukę į JAV. Antrą kartą J. Tonkūnas kalbėjosi su plk. M. Gedgaudu Rešotų stotyje laukdami sunkvežimio, kuris turėjo juos nuvežti į Tugačo lagerį. M. Gedgaudo, kaip kariškio, teiravosi apie karo baigtį; į tai M. Gedgaudas atsakęs, kad, nepaisant Sovietų Sąjungos gyventojų skaičiaus ir didžiulės erdvės, SSRS vis tiek neišlaikys. Vėliau ta tema J. Tonkūnas dukart kalbėjosi su A. Stulginskiu Bolšaja rečkoje. Pirmą kartą J. Tonkūnas paklausęs A. Stulginskio, ar jis tiki Maskvos paėmimu; į tai A. Stulginskis atsakęs, kad jei taip atkakliai tvirtinama – reikia tikėti. Kadangi laikraščių negauna, tai apie karo eigą galima tik spėlioti; Vokietija labai stipri, tai ji ir nugalės. J. Tonkūnas su tokia nuomone sutikęs. Antrą kartą jie kalbėjosi rugpjūčio pabaigoje ar spalio pradžioje apie sovietinės kariuomenės įvedimą į Iraną. J. Tonkūnas sakęs, kad SSRS reikalai fronte, matyt, ne tokie blogi, jei sovietinė kariuomenė ne tik ginasi, bet ir užėmė Iraną. Tada A. Stulginskis suabejojo Maskvos paėmimu, bet vis tiek tikėjo, kad Vokietija karą laimės. J. Tonkūnas kalbėjosi ir su plk. P. Dun-

duliu, jo klausė, kaip baigsis karas ir ar ilgai jis gali užtrukti. P. Dundulis atsakė, kad karas baigsis šį rudenį (1941 m.) Vokietijos pergale – tai motyvavo jos karine jėga. J. Tonkūnas su juo sutiko. Rugsėjo mėn. apie karą kalbėjosi dar su J. Stanišauskiu, S. Šilingu ir A. Stulginskiu.

Apie „provokacinius gandus“ J. Tonkūnas liudijo girdėjęs, kad vokiečiai užėmė Maskvą, kad pakeistas SSRS Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas, todėl lagerio kontoroje nukabintas jo portretas. Dar girdėjo, kad vokiečiai užėmė Novosibirską⁶⁹.

J. Tonkūnas neigė dalyvavęs kokiuose nors susirinkimuose, sakė, kad apie juos net negirdėjęs. Nieko nežinaš ir apie susirinkimą, kuriame neva S. Šilingas pasakęs kalbą⁷⁰. Jis taip pat neigė dalyvavęs sudarant komitetą⁷¹.

Liudas Kiniauskas liudijo, kad liepos ar rugpjūčio mėn. jis nugirdo J. Tonkūno, S. Šilingo, K. Pamarnacko, J. Pranculio pokalbį ir suprato, kad būdami Lietuvoje jie priklausė nelegaliai sukilėlių organizacijai, kuri palaikė glaudų ryšį su pabėgusiais į Vokietiją lietuviais⁷². J. Stanišauskis paliudijo, kad apie „Berlyno komitetą“ su J. Tonkūnu kalbėjosi būdami dar Lietuvoje⁷³.

1942 m. sausio 28 d. tardytojas Anciperovas priėmė nutarimą dėl kaltinimo pateikimo. Jame J. Tonkūnas kaltinamas:

„1. Praeityje, valdant kontrrevoliucinei fašistinei tautininkų sąjungai, buvo dviejų Ministrų kabinetų narys ir turėdamas švietimo ministro postą padėjo tarptautinei buržuazijai.

2. Būdamas priešiška nusiteikęs SSRS ir sovietų valdžios atžvilgiu Kraslage tarp kalinių vykdė nelegalią antisovietinę veiklą:

a) dalyvavo svarstant kontrrevoliucinio nelegalaus lietuvių komiteto sudarymo klausimą;

b) priklausė kontrrevoliucinei grupei, kurią sudarė buvusios Lietuvos armijos karininkai ir buvę Lietuvos žmonės, labiausiai priešiška nusiteikę iš viso lietuvių kalinių kontingento;

c) dalyvavo grupiniuose susirinkimuose antisovietinėmis temomis svarstant Vokietijos karą prieš SSRS. Grupiniai svarstymai buvo aiš-

kiai priešiško, antisovietinio, profašistinio pobūdžio ir turėjo tikslą organizuotai parengti priešišką lietuvių kontingentą aktyviai kovai su sovietų valdžia. Grupiniai svarstymai vyko slapta nuo lagerio administracijos ir visų kalinių;

d) liepos mėn. dalyvavo Nižne Pojmenskij skyriaus 7-ajame lagerio punkte masiniame lietuvių kalinių susirinkime, kuriame lietuvis Šilingas (buvęs lietuvių buržuazinių nacionalistų tautininkų sąjungos lyderis) pasakė kontrrevoliucinę kalbą, kvietė lietuvius organizuotai telktis ir rengtis aktyviai kovai su sovietų valdžia. Savo kalboje Šilingas demonstratyviai, vokiškos fašistinės propagandos dvasia, išreiškė priešišką nusistatymą SSRS ir sovietų valdžiai, taip pat skelbė pralaimėjimo nuotaikas, tuo įkvėpdamas lietuvių kalinių masinius susirinkimus. Jis padėjo parengti S. Šilingo kalbą – stabdė pro šalį einančius kalinius, perspėdamas, kad kalbės Šilingas, t. y. įvykdė nusikaltimus pagal Baudžiamojo kodekso 58–4, 58–10 d. 2, 58–11 straipsnius⁷⁴.

Po kaltinimo sausio 28 d. J. Tonkūną vėl tardė. Į tardytojo Djakonovo klausimą, ar prisipažįsta kaltas dėl pateiktų kaltinimų, J. Tonkūnas atsakė: „Ne, kaltas neprisipažįstu“.

Klausimas: Būdamas kontrrevoliucinės fašistinės tautininkų sąjungos valdymo metu dviejuose Ministrų kabinetuose ministru, jūs teikėte pagalbą tarptautinei buržuazijai, už tai gavote ordinus ne tik buržuazinėje Lietuvoje, bet ir užsienyje, pavyzdžiui, Prancūzijoje „Garbės legiono“ ordiną. Ar dėl šio fakto prisipažįstate kaltas?

Atsakymas: Ne, neprisipažįstu. Kiek suprantu, pagalbos tarptautinei buržuazijai neteikiau.

Kl.: Jūs gerai žinojote apie nelegalaus lietuvių komiteto organizavimą lageryje, tai akistatoje patvirtino kaltinamasis J. Stanišauskis sausio 24 d. Ar prisipažįstate kaltas dėl šio fakto?

Ats.: Neprisipažįstu. Apie nelegalaus komiteto organizavimą lageryje nežinojau.

Kl.: Sausio 26 d. parodymuose liudijote, kad apie komiteto sudarymą jums kalbėjo ne-

pažįstamas lietuvis, taip pat liudijo J. Stanišauskis, kad jūs žinojote apie komiteto sudarymą. Kaipgi dabar sakote, kad apie komitetą ir jo sudarymą nieko nežinojote?

Ats.: Aš žinojau apie lietuvių kalinių ketinimą sudaryti komitetą, bet tame nedalyvavau ir kaltas neprisipažįstu.

Kl.: Jūs buvote kontrrevoliucinės lietuvių kalinių kontingento grupuotės dalyvis, dalyvavote grupiniuose susirinkimuose ir svarstymuose antisovietinėmis temomis apie Vokietijos karą prieš SSRS; apie tai jūs davėte parodymus sausio 27 d. Ar prisipažįstate dėl to kaltas?

Ats.: Ne, neprisipažįstu, nes manau, kad mūsų pokalbiai apie galimą Vokietijos pergalę nėra kontrrevoliuciniai.

Kl.: Savo parodymuose sausio 26 d. teigėte, kad jūsų grupiniai svarstymai linko ne Sovietų Sąjungos naudai. Jūs tikėjotės, kad SSRS pralaimėjimas suteiks galimybę išsivaduoti iš lagerio. Kaipgi jūs vadinote tokias sueigas ir svarstymus jose?

Ats.: Mūsų pokalbiai su S. Šilingu ir J. Stanišauskiu buvo antivalstybiniai.

Kl.: Tai jūs prisipažįstate kaltas, kad dalyvavote sueigose ir antivalstybiniuose pokalbiuose?

Ats.: Taip, dėl savo dalyvavimo antivalstybiniuose pokalbiuose su S. Šilingu ir J. Stanišauskiu kaltas prisipažįstu.

Kl.: Jūs dar kaltinamas tuo, kad padėjote parengti lietuvių kontrrevoliucinę sueigą, kurioje S. Šilingas pasakė antisovietinę kalbą.

Ats.: To neprisimenu, todėl dėl šio fakto kaltas neprisipažįstu⁷⁵.

Po tardymų 1942 m. kovo 30 d. buvo surašytas medicininės apžiūros aktas, kuriame nurodoma, kad J. Tonkūnas yra taisyklingo kūno sudėjimo, mityba patenkinama, truputį pabulęs. Išvada – sveikas, tinka fiziniam darbui⁷⁶.

1942 m. balandžio 13 d. kaltinamajame akte J. Tonkūnui siūloma skirti mirties bausmę.

Iki 1944 m. gegužės mėn. J. Tonkūnas buvo laikomas įvairiuose Kraslago punktuose,

Kansko kalėjime, Kraslago tardymo izoliatoriuje, o 1944 m. birželio mėn. pervežtas į Temlagą (1948 m. pervadintą Dubravlagu), kur buvo laikomas 2-ajame, 13-ajame, 22-ajame ir 24-ajame lagerio punktuose, o nuo 1949 m. vasario mėn. – 14-ajame lagerio punkte.

J. Tonkūnas keletą kartų kreipėsi į Temlago (vėliau – Dubravlago) prokurorus prašydamas paaiškinti, kuo remiantis jis suimtas, bet gaudavo tik formalius atsakymus, kad iš atitinkamų įstaigų laukiama papildomų duomenų arba kad „bylai duota eiga“ ir pan. Iš Dubravlago valdybos sužinojęs, kad jo byla yra GULAG'e, prašė jo viršininko atkreipti į bylą ypatingą dėmesį ir kuo greičiau paleisti į laisvę, o jei to padaryti neįmanoma, tai, remiantis 1941 m. birželio 14 d. nutarimu, nukreipti pas šeimą į Altajaus kraštą⁷⁷.

1950 m. gruodžio 20 d. pareiškimė SSRS vidaus reikalų ministrui J. Tonkūnas rašė, jog praėjo daugiau kaip 9,5 m., kai yra suimtas, bet jam nepranešta, kad yra nuteistas⁷⁸.

Netrukus J. Tonkūnas gavo atsakymą. 1952 m. vasario 27 d. SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas J. Tonkūną „už pagalbą tarptautinei buržuazijai, dalyvavimą kontrrevoliucinėje grupuotėje ir antisovietinę agitaciją“ nuteisė 25 m. kalėjimo; bausmės pradžia – 1941 m. birželio 9 d.⁷⁹

1952 m. vasario 22 d. J. Tonkūno sveikatos būklės medicininėje išvadoje rašoma, jog skundžiasi ūžesiais ausyse, stipriu dusimu, kosuliu, galvos svaigimu, bendru silpnumu. Invalidas. Fizinio darbo sistemingai dirbti negali; apsirūpinti būtinais dalykais savo egzistencijai palaikyti negali. Keliauti savarankiškai gali. Diagnozė: hipertenzija, bendra aterosklerozė, plaučių emfizema⁸⁰.

SSRS MGB kalėjimų skyrius 1952 m. kovo 21 d. J. Tonkūną, kalinį Nr. 32, pagal paskyrą Nr. 32/3-983 įkalino Vladimiro kalėjime⁸¹.

1953 m. J. Tonkūnas parašė SSRS komunistų partijos Centro komitetui pareiškimą, iš kurio matyti, jog Vladimiro kalėjime Nr. 2 jam

buvo taikomas ypatingas režimas: neleido susirašinėti su giminėmis, jis neturėjo teisės gauti siuntinius ar perlaidas, nors būdamas lageryuose vykdė visus vyresnybės nurodymus, ne kartą buvo giriamas, nepadarė nė vieno nusižengimo, negavo nė vieno priekaišto ir netgi karo metu galėjo susirašinėti su giminėmis ir gauti iš jų materialinę paramą. J. Tonkūnas prašė SSRS komunistų partijos Centro komitetą padėti jam, kad 1) kuo greičiau būtų paleistas iš kalėjimo ir 2) kad būtų grąžintas šeimai, ištremtai į Altajaus kraštą⁸².

1954 m. birželio 2 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija priėmė nutarimą J. Tonkūnui bausmę sumažinti iki išbūto laiko ir paleisti. J. Tonkūnas iš Vladimiro kalėjimo Nr. 2 buvo išleistas birželio 23 d.⁸³ ir nuvyko pas tremtyje buvusią šeimą į Altajaus kraštą. Ten buvo įrašytas į spec. tremtinio įskaitą. J. Tonkūnas teigė, kad į spec. tremtinio įskaitą jis įtrauktas nepagrįstai, ir prašė jį su šeima iš tremties paleisti.

J. Tonkūno pareiškimą svarsčiusi SSRS VRM atsižvelgė į Lietuvos SSR komunistų partijos CK sekretoriaus Antano Sniečkaus ir Ministrų Tarybos pirmininko Mečio Gedvilo nuomonę, kad tikslinga J. Tonkūną, profesorių ir žymų žemės ūkio specialistą, su šeima iš spec. tremties išleisti⁸⁴. Į Lietuvą grįžo 1955 m.

Mirė J. Tonkūnas 1968 m. gegužės 6 d. Vilniuje⁸⁵.

Aleksandras Stulginskis (1885–1969)

1940 m. liepos 8 d. A. Stulginskis buvo atvežtas į Kraslago Nižne Pojmenskij skyriaus 7-ąjį lagerio punktą ir įkurdintas 5-ojo barako 1-ojoje sekcijoje. Dirbo virtuvėje, valė stalus⁸⁶. Perkėlus į Tugačo skyriaus „komandiruotę“ Bolšaja rečka rugpjūčio mėn. pabaigoje–spalio pirmoje pusėje dirbo prie ledinio kelio (*liadenoj dorogi*) 10-osios atšakos. Gyveno viename barake su J. Stanišauskiu, J. Tonkūnu, J. Aukštuo-liu, S. Šilingu, M. Gedgaudu ir P. Dunduliu.

A. Stulginskio gyvenimą lageryje iš dalies atspindi dienoraštis – kitų liudijimų labai mažai. Dienoraštį A. Stulginskis rašė mažame 5x7 cm bloknotėlyje, užrašai apėmė 1941 m. rugpjūčio vidurį–rugsėjo pradžią. Bloknotėlyje nurodytas tikslus lagerio adresas: Krasnojarsko kraštas, Tugačo skyrius, Baltoji upė (Bolšaja rečka), Ačinsko Sajano pašto skyrius, pašto dėžutė 235/4. Bloknotėlyje – 13 lapelių, prirašytų pieštuku, labai smulkiu, sunkiai įskaitomu šriftu, sutrumpintomis arba tik viena raide pažymėtomis pavardėmis ar vietovėmis. Šis bloknotėlis pateko į Bolšaja rečka lagerio čekistų rankas. Nauji įrašai prasideda rugsėjo 22 d. ir baigiasi spalio 26 d. Jų originalo byloje nėra, yra tik Kaganos vertimas į rusų kalbą. A. Stulginskis lagerio tardytojams buvo priverstas aiškinti jiems nesuprantamus žodžius, sutrumpinimus, faktus ir kt., nes ir pats vertėjas Kaganas ne viską įskaitė ar galėjo paaiškinti. Parodymuose A. Stulginskis teigė, kad leidimo rašyti dienoraštį iš lagerio administracijos neturėjo, nes manė, jog tai visiškai asmeninis reikalas ir jokio leidimo tam nereikia. Štai keletas ištraukų iš A. Stulginskio dienoraščio ir jo paaiškinimų*.

„Pirmas sirgimas – nuo lietaus ir šlapumo pradėjo tinti rankos. Grįžtu namo – šaltis krečia, rodau rankas komendantui – pamatysim rytą. Atsikėliau, rikiuojasi, vėl pas komendantą – et, juk rankos nuo tinimo nesprogs. Išėjau padėti dirbti – jėgų nėra. Atnešiau tris viedrus vandens – pasijutau bejėgis. Pasiskelbiau sergąs ir guliu. Išbuvau visą dieną. Vakare vėl šaltis krečia – pargrįžęs einu pas komendantą, prašau vaistų, sakos neturįs, paskiau sakos turįs, bet neturi teisės duoti. Matuoju t° – 39,1. Naktį visą kliedžiu, viduriai paleisti <...>, visą sekančią dieną tas pat. Jokio kito maisto apart <...> su senais perpuvusiais agurkais ir česnakais, sriubos ir juodos duonos. Toks maistas – tai peilis. Badaujame 16 ir 17 dieną. Rugpjūčio 17 d. didelis įvykis – nuo liepos 8 d. pirmąkart poilsio diena, bet, nežiūrint į tai, ver-

* Kalba netaisyta.

buojami savanoriai bulvių pakasti. Vienai valandai siunčiami čiužinių sargybiniams prikimšti. Visa draugija subruzdavo savais reikalais rūpintis – adatos, lopai, siūlai – taip ir klausima, nes per tą laiką visi nutrūko, apiplyšo, o valdiško neduoda nieko, reikia apsirūpinti. Patalynės vėdinamės, dulkinamės, džiovinamės, šveičiam. Rugsėjo 18 d. po keturių dienų ligos atėjo daktaras – sanitaras. „Nu, čto u vas, ponos?“ – liepė atnešti tris kažkokias proskelės, prašiau mėlynių – žadėjo pakalbėti su viršininku, ir dalykas baigtas. Ubagystė: brigadininkas išdavė produktus pietums – reikia viedrų išsivirti. Kur jų gauti? Naktį nurišami viedrai nuo šulinio – nebegalima ryte prie vandens [prieiti?]. 18 (rugsėjo). Pritrūko tabako net administracijai ir saugumui, sako, jo nebebūsių, pritrūko <...> administracijai ir saugumui, – jiems teks maitintis pusiau puvusia žuviu, kaip suimtiesiems. Pritrūko žibalo ir jo nebebūsių – teks kurti stovykloje naktį laužus, kad šviesą palaikyti. Staiga atvyksta saugumas, pareikalauja, pareiškia darysių kratą. Pas mane svetimas termometras portfelyje, mat manąjį atėmė. Baimė, kad neatimtų. Pamaži gulėdamas termometrą iš portfelio perkėliau į <...> su vandenių ir pusiau sėdžiu. Pasirodė, ant greitujų ieškojo peilių ir kitokių aštrių dalykų, <...> grasinio vinis iš sienos ištraukti.

Vačiulis [Kačiulis?] išvirė pietų – avižinių ir amerikoniškų kruopų, gabaliuką lašinių. Ašmantas atnešė puoduką šutintų bulvių, biskį taukintų. Vakarienės laukiame drauge su Vizgirda. 18 val. grįžta iš darbo brigados – susstatomos prie vartų, daroma kratos, atimama peiliai, laikrodžiai, pinigai. Pas vieną randama laikraštis – keista istorija su laikraščiu. Jį perka rusas Polonskis iš meisterio, tatai neva pastebi sargybinis, mokama 50 rb. Laikraštyje aiškiai nupiešiamas frontas: Smolenskas, Bobruiskas, Korystėnis. Iki šiol žymima būdavo frontas tik raidėmis. <...>

Tą patį vakarą pasklido žinių, kad esą neramumų, braškama viduje. Rugsėjo mėn. skli-

do gandai, kad šalies viduje buvo neramumų, kad gyventojai nepatenkinti, kad Tugačo lageryje kaliniai atsisakė išeiti į darbą ir t. t. Tuo laiku naktimis lagerio sargyba buvo sustiprinta, pastatyta dviguba. Iš to buvo daromos išvados, kad lagerio administracija irgi bijo neramumų. Kalbėjo, kad laikraščiai daugiau nepasirodė – reiškia, visiškai pakrikimas. Danilevičius pasakoja, kad žmonės taip nusilpo, jog jau vienos plytos nebepaneša – tuoj pradės kristi. Šiandien bėdiną Urbaitį su sutinusiomis kojom su šunvote ant rankos išvarė į darbą.

IX. 7. Šeštadienis, pargrįžau – žinia, kad Naujasis Simbirskas paimtas. Vakar jau buvo kalbama, kad tas miestas buvo iš oro bombarduotas. Visų nuotaika pakilus. Be to, pranešama, kad ryt poilsio diena. Kodėl poilsio diena po šešių darbo dienų – spėliojimai. (Nei iš šio, nei iš to davė poilsio dieną – tai atrodo nenormalu, nes prieš tai dieną tokią išeiginę turėjome. Tai taip pat buvo siejama su karo pabaiga.) <...>

Išduodamas maistas mažėja ir blogėja – vietoj 58 gr. žuvies – 29 gr. kruopų, trūksta riebalų, žuvies, kruopų, druskos ir kt. Net turėdami Tugače ūkį, bulvių neatveža. Kokia tvarka <...>. Mūsų dešimtininkas priiminėja darbus. Visi <...> į antrą katilą išėjo. [Iškilo] aikštėn per didelis, neįtikėtinas darbingumas, pradėjo kontroliuoti – vėl grįžtame į pirmą katilą. Dešimtininkas Staškevičius vietoj Aukštuolio – labai gerų norų, labai rūpestingas. Barniai su brigadininku Paulausku. Jis elgiasi su savo brigada lyg Šiaulių nuovados viršininkas. Išsibarmas su Pečiukaičiu. 29 į darbą atvyko „komandiruotės“ viršininkas. Visos eilės klausimų – teigiamo neatsakė, dėl šeimų, pinigų, vogimų, sukčiavimų atimant daiktus ir t. t. Kalbėjau dėl lengvesnio darbo – žadėjo, bet vis tai pažadai. Kalbėjau ir su daktaru. Skalbėjas man pasiūlė skutyklą organizuoti ir pirtį – paskyrė lenką Žarnauskį. 31 šventė – sekmadienis. Visi triūsia, siuvasi. Buvau pas daktarą, padarė operaciją – labai greitai išėmė rakštį.

Paaiškėjo, kad laisvai samdomi turi poilsio dieną kas septintą dieną, areštuoti – kas dešimtą. Aš jam sakiau, jog mes čionai visas mėnuo, o šiandien tik antra poilsio diena – „pravilo ne bez isključenija“. Būnant pas daktarą, pavo-gė mano duonos porciją ir korteles antro kati-lo. Šiandien sergu, guliu aprištu pirštu. Vakar pradėjo šnibždėti, kad bus krata. Kai ką – plunksną, pinigus – pasidėjau pas Vizgirdą. Dr. Tamošaitis pasakė, kad reikia pakęsti, nes lai-kas dirba mūsų naudai.

Lenkai sudarė atskirą brigadą. Tai labai gerai. Bjaurų lenką Dekonskį Virgą iš virtuvės pašalino, paliko kitą, daug simpatingesnį. Žar-nauskį apskundė, kad nieko nedirba – vėl sta-tau savo kandidatūrą į skutėjus ir pirtininkus. Tabako, žibalo nebėra. Šmugelio keliu pakutis machorkos – 10–20 rb. Dūmelis, seilės. Len-kai tikisi būti paleisti, padavė atitinkamus pa-reiškimus, jie mano, jog juos pasiųs į Angliją. Antras ypatingas įvykis: brigados rikiavosi į darbą, vienos net produktų pasiėmė pietums, ir staiga – neišleidžia į darbą, laukiam vieną ir kitą valandą, patikrinimas – ir vėl nieko, spė-liojimai, ką tai reiškia. Sapnai, jų aiškinimai ir t. t. Ir aš mačiau sapne pirmąkart. Aldona su mama prausiasi – labai linksmos, abidvi juokiasi. Reikšmės to sapno nežinau, bet ūpas nekoks. Susidurta su kaliniais iš Tugačo – sa-ko, jog Volga pereita. Valdžia Sverdlovske. Ži-noma, žinios pavėluotos. Oi, kad pasiliuosuo-ti iš tos vergijos!

Stebėtina, pradėjau daugiau dirbti, ir jėgų turiu, net mano grandis ir kiti tuo stebisi, mat organizmas įpranta. Zavchoz (ūkvedys) užsii-ma spekuliacija tabaku, degtukais, vilioja iš areštuotų pinigus, daiktus. Degtukų dėžutė – 5 rb, tabako – 35 rb.

IX. 10. Vakar vakare turėjau nemalonumų pareidamas namo. Ėjau pirmuoju greta Sab., Ton., Povč. Jie labai skubėjo, kelis kartus per-spėjau, sargybiniai stabdė, liepė laukti, sakiau, kad nepajėgiu; „O, 57, dar stipras“. Įdomu, kad ir Ton[kūnas?] jų kompaniją palaikė. Gir-

di, aš gerai atrodąs ir į kalną greit įkopiąs, ir lašinių turįs. Geriau tylėti“.

Kaip minėta, šis bloknotelis dingo. Toliau užrašai prasideda nuo rugsėjo 22 d.: „<...> gy-venimas lageryje darosi vis labiau nepaken-čiamas. Nepaisant to, kad nuolat dingsta pini-gai, naktimis ėmė dingti daiktai. Lenkus išve-ža kasdien. Jie nežino, kokiais keliais ir kur juos veža. Visus domina padėtis fronte. Nesant galimybės gauti tikslių žinių, iš piršto neišlau-ši. Vakar atkakliai klausinėjau, iš ko jis įtaria, kad sumušta armija. Vokiečiai šiaurėje apsu-po Vorosilovą, <...> jie turi susijungti maž-daug prie Volgos. Visa <...> armija turi pra-siveržti iš Kijevo. Kai aš jam pasakiau, kad nė-ra šiltų drabužių, jis atsakė: „Kol ateis šal-čiai, bus jau galima pasveikinti vienas kitą“. Sklinda gandai, kad Sibire neva daug dezerty-rų kareivių ir apskritai pabėgėlių. Maistas kas-dien blogėja. Riebalų, taip pat silkės, jau seniai nėra. Atsargų užteks vienai dienai. Grū-dus ima iš kolūkių, mala ir kepa duoną. Maiti-na suplėkusiais miltais ir supuvusiomis bulvė-mis. Ima silpnumas. Su rūkymu reikalai dar prastesni. Rūko visokią bjaurybę. Antrąkart maino paskutinius marškinius (Tonkūnas). Juo-kingas skurdas. Batai plyšta, abiejų kojų pirš-tai tinsta, batų apsiauti neįmanoma. Guliu jau penkta diena – tai mano laimė, juk reikia eiti į darbą. Be to, ištino abi kojos, tikriausiai šir-dis pradeda silpti, aš jau ir taip ilgai laikausi. Vakar nustatė, kad prasideda sklerozė, reikėtų gerai maitintis, gerti pieno, galėčiau už pieną sumokėti, bet nėra kur gauti. Skutu bulves. Pir-madienį buvo daug triukšmo, tvarkė baraką, visus ligonius išvarė į darbą, man vėl reikės skusti bulves. Ar ilgai dar mums teks čia būti? Kankina sapnai. Šiąnakt su kažkokia sunkia našta ieškojau O. Negalėjau rasti, supykau. Liūdna, šiąnakt apvogė – dingo 100 rb ir bran-gus žiedas – nesimpatiškas tipas.

23 d. Mane pradėjo persekioti URB, sku-tau bulves visą dieną. Įdomios naujienos. Dr. sakė, kad Kijevas ir Tula užimti.

Pradėjo skaudėti dantys – kairė pusė. Gydytojo nėra ir nebus – kaip visa tai išverti?

24 d. Šiandien rytą man pasakė nuostabų dalyką – mane apkaltino, kad aš simuliuoju, ir todėl mane paliuosuoja nuo darbo. Tą pokštą iškrėtė mano brigada – ot, kiaulės. Įtariu Paulauską, Gasiūną. Gaižauskas sakė, kad būtų gerai parūkyti po darbo.

25 d. Man skauda skrandį, gydytojas nepaliuosuoja, bijau, kad nebūtų vidurių šiltinės. <...> Atvejis su papirosais – aš nerūkau, aštuoni rūko. Aš surūčiau pusę cigaro. Lenkai dėl poros papirosų viską padarys.

27 d. Įvykis su maistu. Gedgaudas pareiškė, kad maistas pagerėjo.

28 d. Laisva diena. Krata. Pasklido gandai, kad atims nereikalingus daiktus iš tų, kurie jų turi. Mane Kn. pristatė kaip buvusį prezidentą (politinį). Paaiškino, kad pastaruoju metu gyvenau kaime. Kratą darė viršininkai ir kareiviai, išbarstė arbatą, paėmė smulkius pinigų ir paėmė 20 ban. Didelė nelaimė.

Spalio 4 d. Vakar lėkė didelis žąsų pulkas. Kada gi mes taip skrisim? Tikriausiai greit ateis šalčiai. Šiandien mus aplankė dideli viršininkai; kėlėme reikalavimus – nieko.

7 d. Stengiuosi koku nors būdu gydyti dantis. Skaumas neduoda ramybės, naktį nemiegu.

8 d. Šiandien rytą Šniukšta ir Ašmantas sakė, kad pagavo nusikaltimo vietoje Dnev. – vogė duoną, rado pas jį plutų. Tuo paaiškinama daugelis vagysčių. Nutarėme imtis priemonių. Šiandien išvažiuoja penki lenkai. Kalbėjau su Snkvč. Sakė, kad mano raštelį išmetė ir atsisakė paimti kitą – vienu žodžiu, nenorėjo“.

Dėl minėto raštelio A. Stulginskį ilgai tardė. Tame raštelyje buvo arkivyskupo Pranciškaus Bučio adresai Romoje ir Čikagoje. Išvežant lenkus, A. Stulginskis vieno jų, Stankevičiaus, prašė pagal šiuos adresus pranešti P. Bučiui apie jo padėtį, kad per įtakingus asmenis tarpininkautų sovietinėje vyriausybėje dėl A. Stulginskio išlaisvinimo. Tačiau Stankevičius patenkinti prašymą kategoriškai atsisakė.

„12 d. Sekmadienis. Sergu. Skrandis paskelbė streiką, bet manau, kad greitai pasveiksiu. Šilingui sustatė aktą. Ot, velnias, koja į batą nelenda, o vakar nepaprašiau valdiškų – gal gaus izoliatoriuje. Aktą sustatė brigadoje, kad negali dirbti – tik pirmas katilas. Vargšas, atrodo visiškai iškankintas. Vtkvčs. [Vaitkevičius?] girdėjo iš viršininko, kad paskelbta religijos laisvė, kad lenkai išvažiuoja ir kad lietuviai irgi išvažiuos į laisvę. Matyt, čia nežiešime. Nelauktai visiems pakilo nuotaika, apie išvykimą tik ir kalba. Vienas žodis, ir tiek džiaugsmo. Kol kas gyvenime jokių permainų. Viskas po senovei. Lietuva neva blogai padarė, kad pradėjo kariauti su rusais, taip kaip ir su ultimatumais ir kitais reikalavimais ir t. t.

13 d. Jau antra diena sergu, skauda skrandžio dešinę pusę, apetito nėra, gal dėl jaudinimosi. Kelyje vakar labai pavargau – šlapia, purvynas, kojos klimpsta, pradėjau atsilikti. Kiekviena proga <...> bėgčiau, kur akys mato. Vakar mus paliko barake, nufotografavo, <...> buvo įvairių kalbų – kodėl, kaip ir kas. Kai lenkus vežė, juos taip pat fotografavo; ta mintis kelia nuotaiką, kita vertus, juk reikalingos nuotraukos į bylą. Dabar suprask kaip nori. Gud. sakė, kad tai visai paprastas dalykas.

14 d. Keturi mėnesiai nelaisvėje. Prieš kelių dienų visų buvo tokia pakili nuotaika, dabar viskas smarkiai pasikeitė, visur pesimizmas. Ar dar ilgai teks laukti išsilaivavimo? Atrodo, kad lenkai jau tapo laisvais piliečiais. Tuos šešis jau išvežė tiesiai į Kanską. Labai blogai, kad mano sena liga vėl atsinaujino, bet jau aštresne forma. Dabartinėmis aplinkybėmis ir esant tokiam maistui beveik nėra galimybės ją išsigydyti ar sustabdyti. Ką daryti?

15 d. Vakar pamatėme vieną lietuvį – Vinkšnelį-Kodzevičių. Gal peržiūrėjo jo bylą ir pripažino nekaltu, gal yra bendras įsakymas dėl lenkų ir lietuvių išlaisvinimo. Išsiųsti specialiai vieną žmogų į kitą lagerį kažin ar vertėjo. Perėjome į kitą baraką, galvojau, bus šilčiau, bet apsirikau – daug blakių, utėlių, ypač ant

narų. Skauda pilvą, sugedo skrandis – negaliu valgyti. Pasirodo, man negalima valgyti sriubos, ypač burokėlių. Šiandien rytą nieko nevalgiau. Kada gi mes išvažiuosim? Įdomią naujieną papasakojo Kryžius. Londone skubiai suorganizuota Lietuvos vyriausybė su Kl. [Klimu. – G. K.] priekyje. Tai perdavė vokiečių radijas. Jo nuomone, ta vyriausybė gali tarpininkauti dėl mūsų išlaisvinimo. Vėl naujos svajonės ir viltys.

16 d. Aš vis dar guliu, skausmas didėja, nėra galimybės laikytis dietos. Be juodos duonos, nieko negalima gauti. Pusiau baltos duonos čia jau seniai nėra. Kaip sirgti ir kaip gydytis?

Nėra jokių žinių, kas ir kur darosi. Baisiausia tai, jog kiekvienas bijo žodį ištarti, kad nepapultų. Šiandien vėl išvyksta kažkoks lenkas. Liūdna, kad sergu, bijau dėl ateities. Visos trys lietuvių brigados gaus iš pirmo katilo. Duonos tik 400 gr., ir ta šlapia. Badavome, kai gavome 700 gr., o dabar, kai gausim per pusę... Drebulys mane krečia ir baimė, kai pagalvoju apie savo atsargas. Na, ką gi, jeigu badauti, tai visiems kartu. Atrodo, kad čia mums ruošiami kapai. Pasakoja, kad praeitais metais žuvo 25 proc. Šiais metais mūsų eilė, nes maistas dar pablogėjo, reikia manyti, kad mūsų žus dar daugiau. Gal įvyks permaina!

19 d. Šiandien išėiginė diena – fotografuoja. Įdomu, kas fotografuoja. Važiuosim, broliai, namo. Viršininkas tai vienam, tai kitam pakartoja, kad greit išeisim į laisvę, nes mes nenu-teisti – tik laikinai sulaikyti. Visa tai duoda [peno] svarstymams. Keletą dienų anksčiau buvome pakviesti pas viršininką, įkalbinėjo geriau dirbti, paskyrė antrą katilą, priminė mūsų išvežimo galimybę. Žadėjo išmokėti pinigų, bet neišmoka, neva šiandien rengiasi mokėti. Mano sveikata truputį pasitaisė, bet dar skauda – silpnumas, gal kaip nors išlaikysiu. Keista, visi ir visur kalba apie išvežimą, gal iš tų kalbų kas nors išeis. Dažnai sapnuoju Onutę [žmoną. – G. K.], Aldoną [dukrą. – G. K.] – labai retai.

22 d. Šiandien perėjau į ligoninę. Šalta, kaip visa tai išverti? Gydytojai visaip stengiasi, kad ligoninę perkeltų į kitas patalpas arba pastatytų geležines krosneles. Viršininkas atsako, kad dar neaišku, ar mes čia liksim žiemą. Kalba, kad rytoj ar poryt gausim pieno. Ot, stebuklas. Skausmas nerimsta, niekad man tokių skausmų nebuvo, atrodo, kad viduje plyšta.

Begalinis pesimizmas, neviltis, nusivylimas ir t. t. Pradedą šalti. Administracija pradeda kalbėti apie malkas. <...>

25 d. Mus iš čia išveš, bet gaila, ne pas šeimas – į kitą lagerį. Kaip pervažiuoti su tokia sveikata ir be daiktų tokiam šaltyje? Sadra [Cadra?] apsuptas, gal po dešimties dienų pasiduos, bet kas iš to, karas vis tiek greitai nesi-baigs, nes jie kariaus iki paskutiniųjų. Kaip mątyti, teks žiemoti tokiomis sąlygomis – be daiktų ir maisto. Mano liga progresuoja, dideli skausmai, jokio apetito. Praeitą naktį negalėjau užmigti, varčiausi ir dejavau iš skausmo. Kas bus, kai mane pradės siųsti į darbus, ar ilgai leis sirgti, – kad nors patekčiau pas lietuvių gydytoją. Reikia ruošti kelionei, reikalingi produktai, nors sausi, juk nevalgius dar labiau silpna. Ką kelionėje galima valgyti, kai ir duonos mažai gauni?

26 d. Šiandien sekmadienis. Aš vis dar ligoninėje. Šiandien išvežė du lenkus ir rusą ar lenką Polonskį iš Lietuvos. Jis kartu su lenkais padavė atitinkamą prašymą. Mūsų išvežimą atidėjo, nežinau ar ilgam. Tikriausiai mes važiuosim į kokį nors kitą lagerį, tikrai ne pas šeimas. Kalbėjau su kpt. Goža, ar ilgai mums čia dar reikės kankintis. Sunku atspėti – gali būti, dar du ar net šešis mėnesius. Negalima numatyti įvykių raidos. Šiandien sunku pasakyti, ar ilgai tai tęsis, bet greičiausiai mums liko daugiau sėdėti, negu jau sėdėjome⁸⁷.

Po J. Stanišauskio, J. Tonkūno, S. Šilingo suimamas ir A. Stulginskis. Nutarimą suimti A. Stulginskį priėmė Anciperovas 1942 m. sausio 2 d. Oficialiai suimamas sausio 27 d. kartu

su S. Šilingu⁸⁸. Įskundėjai T. Polosa ir J. Gaibutovičius apie A. Stulginskį beveik neturėjo ką pasakyti. T. Polosos liudijimu, tik atvežti į lagerį lietuviai buvo kupini vilties greitai išsilaivinti. Gražys T. Polosai pasakęs, kad prezidentas A. Stulginskis turi radiją, ir dabar lietuviai viską žino. Į tardytojo klausimą, ar jis tiki tuo, T. Polosa atsakė, kad netiki, bet tokių kalbų buvo⁸⁹.

T. Polosa dar liudijo, kad rugsėjo 7 d. prie K. Pamarnacko stalo kalbėjosi K. Pamarnackas, M. Gedgaudas, P. Dundulis ir „buvęs prezidentas Stulginskis“ apie lenkų grąžinimą iš Tugačo, kur jie turėjo būti paleisti⁹⁰. J. Gaibutovičius, įvardydamas K. Pamarnacko „grupe“, A. Stulginskį paminėjo paskutiniu – tryliktu, pasakė, kad tai „buvęs Lietuvos prezidentas, senis, bet nacionalistinių pažiūrų“⁹¹.

Dėl A. Stulginskio priklausymo grupei parodymus davė ir suimtieji. J. Stanišauskis iš 16 išvardytų asmenų, kurie palaikė asmeninius ryšius ir susitikę svarstė visuomenines politines temas, susijusias su Vokietijos ir SSRS karu, pirmuoju nurodė A. Stulginskį⁹².

Pasak M. Gedgaudo, lietuviai telkėsi į keturias grupes. Ketvirtajai grupei priklausė asmenys, ėję aukštas pareigas Lietuvoje, tai A. Stulginskis, S. Šilingas, J. Tamošaitis ir J. Stanišauskis. Jie laikėsi atokiau nuo kitų, kalbėdavosi tarp savęs politinėmis temomis. Į juos patarimo įvairiais klausimais kreipdavosi visi kiti lietuviai⁹³.

Tą patį liudijo ir J. Pranculis⁹⁴.

A. Stulginskio „kontrevoliucinė veikla“ buvo taip pat nežymi. J. Gaibutovičius pakartoto T. Polosos teiginį, kad A. Stulginskis rugsėjo 7 d. su kitais kalbėjosi apie lenkų grąžinimą iš Tugačo, be to, palaikė K. Pamarnacko „provokacinius gandus“ apie Novosibirsko bombardavimą⁹⁵. Tačiau M. Gedgaudas liudijo, kad apie tai kalbėjosi K. Pamarnackas ir M. Dundulis, o M. Gedgaudas ir A. Stulginskis sėdėjo tylėdami⁹⁶. J. Gaibutovičiaus liudijimu, A. Stulginskis rugsėjo 8 d. pritarė P. Dun-

dulio kalboms, kad po karo savarankiškos Lenkijos nebus: Vokietija perduos ją Lietuvos valdžiai⁹⁷.

B. Pranculis liudijo, kad 7-ajame lagerio punkte pirmomis po atvežimo dienomis prie barako ant suolo sėdėdami kalbėjosi A. Stulginskis, S. Šilingas, J. Stanišauskis ir jis pats. Visi piktinosi savo padėtimi lageryje, kad juos ištrėmė, atskyrė nuo šeimų. Visi buvo vieningos nuomonės, kad SSRS karą pralaimės, kad nepriklausomos Lietuvos atkūrimas galimas tik laimėjus Vokietijai. Akistatos metu A. Stulginskis J. Pranculio parodymus paneigė: „Ne, taip nekalbėjau. Pranculio parodymai melagingi“⁹⁸. Toliau J. Pranculis liudijo, kad A. Stulginskis, S. Šilingas, J. Stanišauskis ir J. Tonkūnas gyvendami viename barake dažnai matėsi ir kalbėjosi, bet apie ką ir kokiomis temomis – nežino, nes jeigu kas prie jų prieidavo – pokalbį nutraukdavo⁹⁹.

J. Stanišauskis parodymuose liudijo, kad Lietuvoje su A. Stulginskiu nebuvo pažįstami. Pirmą kartą susitiko liepos 8 d. apie 10 val. ryto prie įėjimo į 7-ąjį lagerio punktą. Po to visą buvimo lageryje laiką su A. Stulginskiu nesusitikinėjo ir nekalbėjo, išskyrus trumpą susitikimą zonoje, kai jis praėjo netoli pietaujančių kalinių, bet jokio pokalbio nebuvo. Ilgesnis pokalbis įvyko Bolšaja rečkoje, dirbant prie ledinio kelio 10-osios atšakos rugsėjo pabaigoje ar spalio pirmoje pusėje. Toje atšakoje abi brigados dirbo kartu, ir J. Stanišauskis, kaip 3-iosios brigados dešimtininkas, galėjo vaikščioti po ruožą, kur dirbo ir A. Stulginskio brigada. Praeidamas pro A. Stulginskį, kuris tuo metu ilsėjosi, pradėjo su juo kalbėtis, paminėjo gandus, kad Maskvą užėmė vokiečiai, bet kas pirmas apie tai prakalbo – neprisiminė. Šį įvykį jie aiškino kaip veiksnį, galintį pagreitinti karo eigą ir grįžimą į tėvynę. Vėliau su A. Stulginskiu kalbėjosi dar vieną ar du kartus darbe, bet kokiomis temomis – neprisiminė. Barakuose jokių ilgesnių pokalbių nebuvo, tik keletą kartų praeidamas sustojo prie A. Stul-

ginskio gulto ir pasiteiravo apie sveikatą, nes jis sirgo. Per tuos trumpus susitikimus jokių kalbų politinėmis temomis nebuvo, taip pat ir jokio bendravimo, nes praeityje jie priklausė skirtingoms politinėms grupuotėms, be to, A. Stulginskis buvo uždaro charakterio, nelinkęs bendrauti ir leisti į kalbas¹⁰⁰. A. Stulginskis ir J. Stanišauskis per akistatą pripažino, kad kalbėjosi bendromis frazėmis¹⁰¹.

K. Pamarnackas liudijo, kad jis su A. Stulginskiu kalbėjosi Bolšaja rečkoje du kartus. Rugpjūčio 8–9 d. kartu su kitais – M. Gedgaudu, P. Dunduliu, V. Čapliku ir, rodos, J. Stanišauskiu – kalbėjosi apie karo veiksmus, svarstė gandas apie Novosibirsko bombardavimą; antrą kartą rugsėjo viduryje kalbėjosi džiovykloje vis apie tuos pačius reikalus, nes tai buvo si svarbiausia tema. A. Stulginskis, kaip ir kiti, manė, kad Sovietų Sąjunga karą pralaimės ir nuo to priklausys Lietuvos nepriklausomybės ir įkalintų bei į Sibirą ištremtų lietuvių likimas, ir kad tai tik laiko klausimas. Per akistatą A. Stulginskis šiuos K. Pamarnacko parodymus paneigė¹⁰².

P. Ašmanto liudijimu, A. Stulginskis nuolat diskutavo su S. Šilingu, J. Stanišauskiu, dr. J. Vileišiu bei aukštais karininkais, bet jų kalbos jam išgirsti nepavyko. P. Ašmantas kartą pirtyje su A. Stulginskiu kalbėjosi apie karo eigą. Jis buvo tos nuomonės, kad karas greitai baigsis, nes Sovietų Sąjunga vokiečių spaudimo neatlaikys. Prisiminė ir pasikalbėjimą barake. Tada A. Stulginskis ir V. Čaplikas sirgo ir gulėjo šalia vienas kito. P. Ašmantas ir P. Vizgirda, praeidami pro šalį, prisėdo prie jų pasiteirauti apie sveikatą, paklausė, kas girdėti apie karą. A. Stulginskis juokdamasis pasakė: „Nereikia nė japonų įsitraukimo į karą, mes ir taip greitai važiuosim namo, tik turėkit daugiau lietuviškos kantrybės“¹⁰³.

Akistatos metu P. Ašmantas pakartojo, kad A. Stulginskis priklausė grupei lietuvių, kurie Lietuvoje užėmė svarbius vyriausybinius ir karinius postus, turėjo aukštus karinius laipsnius.

Ta grupė laikėsi atskirai nuo kitų lietuvių kalinių, bet tarp savęs artimai bendravo. Juos jungė politiniai įsitikinimai ir priešiškas nusistatymas SSRS atžvilgiu bei įsitikinimas, kad Sovietų Sąjunga karą pralaimės ir tai sudarys galimybę atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę be sovietinės santvarkos, o kaliniai išsivaduos iš lagerio ir grįš į tėvynę. Tokios pat nuomonės buvęs ir A. Stulginskis. Jis P. Ašmanto akivaizdoje dėstęs antisovietines kapituliantiškas pažiūras.

A. Stulginskis per akistatą P. Ašmanto parodymų nepatvirtino. Jis sakė, kad jokia antisovietine veikla nei lageryje, nei apskritai neužsiėmė, jokiai išskirtinei lietuvių grupei nepriklausė, nes idėjiškai jam artimų žmonių lageryje nebuvo. Neprisiminė, kad dalyvaujant P. Ašmantui būtų reiškęs antisovietines kapituliantiškas pažiūras, nors toms pažiūroms jis pritarė¹⁰⁴.

P. Vizgirda paliudijo, kad jis kažkurį rugpjūčio dieną apie ketvirtą valandą priėjo prie sergančio A. Stulginskio. Pokalbio metu A. Stulginskis pasakė, kad Vokietija nugalės SSRS, nes ji yra aukštos kultūros ir turi gerą techniką. Vokietijos pergalė atneš laisvę ir lietuviams. Kalbėjosi tik dviese. Antrą kartą kalbėjosi rugsėjo mėn., dalyvaujant ir mjr. V. Čaplikui. A. Stulginskis pradėjo P. Vizgirdą klausinėti, kas nauja fronte. Šis atsakęs, kad nieko naujo negirdėjo. Tada V. Čaplikas paklausė, ką P. Vizgirda darytų, jei kas atvertų lagerio vartus ir išleistų į laisvę. P. Vizgirda atsakęs, kad tuo pasinaudotų ir išeitų. A. Stulginskis su V. Čapliku paprieštaravo sakydami, kad jie be dokumentų neišeitų, nes tai galėtų būti provokacija. Prieš išeinant reikėtų apsirūpinti pinigais kelionei, sužinoti, kur yra šeimos ir kur važiuoti. Spalio mėn. A. Stulginskis P. Vizgirdai perdavė pasaugoti 80 rb, nes vyko krata ir sargyba galėjo juos atimti. Daugiau pokalbių politinėmis temomis nebuvo¹⁰⁵.

J. Aukštuolis liudijo, kad jo santykiai su A. Stulginskiu buvę gana šalti. Susitiko lage-

ryje po 14–15 metų nesimatymo. Pažinojo jį tik oficialiai, kaip buvusį prezidentą. Lageryje kalbėjosi keturis penkis kartus daugiausia apie sveikatą, nes abu dažnai sirgo. Kalbėjosi apie maitinimą, normas, lagerio įvykius ir darbus. Pokalbiai buvo labai trumpi ir santūrūs, nes abu laikėsi skirtingų pažiūrų. Klausiamas apie komitetą J. Aukštuolis atsakė nieko apie tai nežinaš¹⁰⁶.

Kaip suprantame, minėti faktai iš esmės buvo menkaverčiai, tačiau A. Stulginskis, norėdamas, kad jam panaikintų teistumą, 1956 m. rašė, jog prieš jį liudijo politiniai priešininkai, 1926 m. gruodžio 17-osios perversmo dalyviai – plk. M. Gedgaudas, mjr. J. Pranculis, K. Pamarnackas, taip pat A. Smetonos vyriausybės nariai, kuriems visada griežtai oponavo – buvę ministrai J. Stanišauskis ir J. Tonkūnas, taip pat I. Tamošaitis. O dėl P. Ašmanto parodymų, tai jie nieko verti, nes jis – visiškai netekęs moralės žmogus¹⁰⁷.

Pats A. Stulginskis parodymuose apie S. Šilingą, I. Tamošaitį, J. Stanišauskį ir kitus teigė, kad apie jų antisovietinę veiklą bei politines pažiūras nieko nežino, išskyrus S. Šilingą, kuris pasakęs, kad Lietuvą prijungus prie SSRS jis yra lojalus, taip pat kaip ir kiti minėti asmenys. A. Stulginskis neatsimena, kad kuris nors iš minėtų asmenų būtų išreiškęs nepasitenkinimą sovietų valdžia ar kalbėjęs, kad SSRS karą pralaimės. Neprisimena, kad S. Šilingas, J. Stanišauskis, K. Pamarnackas, M. Gedgaudas, P. Ašmantas ir kiti būtų priešišškai nusistatę SSRS atžvilgiu ir tikėtų Vokietijos pergale¹⁰⁸.

1942 m. vasario 4 d. Anciperovas priėmė nutarimą dėl kaltinimo pateikimo, nes nustatė, kad A. Stulginskis praeityje buvo:

„1. Kontrrevoliucinės fašistinės krikščionių demokratų partijos Centro komiteto narys, turėjo ministro be portfelio postą, 1917–1920 m. buvo Valstybės tarybos pirmininkas, 1922–1926 m. – buržuazinės Lietuvos Respublikos prezidentas ir visa savo veikla padėjo tarptautinei buržuazijai.

2. Būdamas NKVD Kraslage užsiėmė nelegalia kontrrevoliucine veikla, kuri pasireiškė taip:

a) buvo aktyvus narys kontrrevoliucinės grupuotės, kuriai priklausė „buvusieji Lietuvos žmonės“ [taip enkavėdistai vadino buvusius žymius valstybės veikėjus. – G. K.], tokie kaip buvęs teisingumo ministras S. Šilingas, buvęs propagandos ministras [tokio nebuvo. – G. K.] Tamošaitis, buvęs susisiekimo ministras Stanišauskis, buvęs mjr. Pranculis ir kt., kurie, būdami vieningo politinio nusistatymo dėl SSRS pralaimėjimo kare su Vokietija ir dėl buržuazinės Lietuvos Respublikos atkūrimo, lageryje vedė organizuotą nelegalią priešišką veiklą, nukreiptą prieš SSRS ir sovietų valdžią;

b) dalyvavo grupiniuose nelegaliuose susirinkimuose, kuriuose kontrrevoliucine fašistine dvasia buvo svarstomas lietuvių pasirengimas aktyviai kovai su sovietų valdžia. 1941 m. liepos mėn. lietuvių kalinių masiniame susirinkime (Nižne Pojmenskij skyriaus 7-ajame lagerio punkte) kontrrevoliucinės grupuotės dalyvis Šilingas pasakė kontrrevoliucinę kalbą. Jis kvietė kovoti su sovietų valdžia. Kaltinamasis Stulginskis dalyvavo šiame susirinkime;

c) Stulginskis su Šilingu, Stanišauskiu, Tonkūnu ir kitais svarstė nelegalaus lietuvių organizacinio komiteto klausimą;

d) kartu su kitais kontrrevoliucinės grupuotės dalyviais platino ir svarstė provokacinius gandus ir prasimanymus, kad „vokiečiai užėmė Maskvą“, „bombarduojamas Novosibirskas“, „SSRS prasidėjo neramumai – sukilimai“ ir pan.;

e) rašė nelegalų dienoraštį, kuriame kontrrevoliuciniais tikslais fiksavo žinias apie lagerio gyvenimą, apie sargybos padėtį, taip pat žymėjo ryšius, susitikimus ir pokalbius antisovietinėmis kapituliantiškais temomis su savo kontrrevoliucinės grupuotės bendrininkais, t. y. įvykdė nusikaltimus pagal Baudžiamojo kodekso 58–4, 58–10 d. 2 ir 58–13 straipsnius¹⁰⁹.

1942 m. vasario 12 d. atliekant tardymą dėl pateiktų kaltinimų vyko toks dialogas:

Stulginskio atsakymas: Dėl 1942 m. vasario 4 d. nutarime pateiktų kaltinimų neprisipažįstu nė vienu kaltinimo punktu.

Klausimas: Paaiškinkite, kodėl neprisipažįstate kaltas.

Ats.: Pirma, savo ankstesne visuomenine politine veikla jokios pagalbos tarptautinei buržuazijai neteikiau ir kaltas dėl to neprisipažįstu. Nematau savo kaltės ir dėl to, kad buvau krikščionių demokratų partijos Centro komiteto narys, kad Lietuvos buržuazinėje demokratinėje vyriausybėje turėjau ministro be portfelio postą ir kad buvau išrinktas ir tapau Lietuvos Respublikos prezidentu. Tuo periodu aš buvau nepriklausomos Lietuvos Respublikos, kurią buvo pripažinusi Sovietų Sąjunga ir kuri palaikė draugiškus santykius su SSRS, pilietis. Antra, būdamas NKVD Kraslage suimtas, jokia kontrrevoliucine veikla neužsiėmiau, būtent:

a) nedalyvavau Šilingo, Tamošaičio, Tonkūno, Stanišauskio, Pranculio ir kt. kontrrevoliucinėje formuotėje, arba grupėje. Taip pat nedalyvavau pokalbiuose su Šilingu, Stanišauskiu, Tonkūnu ir kt. apie nelegalaus komiteto organizavimą ir nieko apie tai nežinau;

b) niekada nedalyvavau nelegaliuose susirinkimuose, kuriuose buvo svarstomi aktyvios lietuvių kovos su sovietų valdžia klausimai. Niekada nedalyvavau grupiniuose ar asmeniiniuose pokalbiuose, nedėsciau antisovietinių minčių apie Vokietijos ir SSRS karą ir niekada neišreiškiau kapituliantiškų pažiūrų ir nuotaukų Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Masiniame lietuvių susirinkime, kuriame kalbėjo Šilingas, nedalyvavau ir nieko apie tai nežinau;

c) provokacinių gandų neplatinau ir neaptarinėjau;

d) dienoraštį rašiau iš įpratimo ir tikrai sau, jokių kontrrevoliucinių tikslų neturėjau. Todėl dėl antro man pateikto kaltinimo punkto, kad lageryje užsiėmiau nelegalia kontrrevoliucine veikla, kaltas neprisipažįstu ir kategoriškai neigiu tą kaltinimą.

Kl.: Tardymas jūsų kategorišką visų kaltinimų neigimą vertina kaip piktybinį tyčinį mėginimą išvengti duoti teisingus parodymus ir nuslėpti nuo tardymo savo antisovietinę priešišką veiklą, dėl kurios jūs pakankamai demaskuojamas kaltinamųjų Pamarnacko, Stanišauskio, Tamošaičio, Gedgaudo, Ašmanto ir kt. parodymais. Prašau <...> duoti smulkius ir teisingus parodymus.

Ats.: Kartoju, kad pateiktus man kaltinimus aš kategoriškai neigiu, jokia veikla prieš SSRS ir sovietų valdžią lageryje ir apskritai neužsiėmiau, jokiose grupuotėse ir asmeniiniuose svarstymuose ta tema nedalyvavau, su niekuo nesvarsčiau klausimo dėl nelegalaus lietuvių komiteto organizavimo. Pamarnacko, Stanišauskio, Tamošaičio, Ašmanto, Gedgaudo ir kt. parodymus neigiu kaip melagingus¹¹⁰.

Po tardymų 1942 m. kovo 30 d. buvo surašytas medicininės apžiūros aktas, kuriame nurodoma, kad A. Stulginskis yra taisyklingo kūno sudėjimo, mityba – patenkinama, kitų pakitimų nėra. Sveikas, tinka fiziniam darbui¹¹¹.

Balandžio 13 d. kaltinamajame akte A. Stulginskiui siūloma mirties bausmė.

Iki nuosprendžio A. Stulginskis buvo laikomas įvairiuose Kraslago punktuose. Iš dokumentų matyti, kad 1945 m. gruodžio 10 d. jis buvo Ingaše (pašto dėžutė 235/7¹¹²), 1951 m. birželio 22 d. ir lapkričio 11 d. – Ingašo rajone (pašto dėžutė 288/7A)¹¹³.

Iš lagerių A. Stulginskis rašo pareiškimus į įvairias instancijas. 1945 m. gruodžio 10 d. iš Ingašo siunčia prašymą J. Stalinui: „Štai jau penkti metai, kaip esu pataisos darbų lageryje kartu su deklasuotais elementais, nebūdamas nuteistas nei teismo, nei Ypatingojo pasitarimo. <...> Jeigu būčiau nors kiek nepasitikėjęs Sovietų Sąjunga, tai įvedant sovietinę kariuomenę į Lietuvą būčiau išvykęs į JAV, kur gyvena daug mano giminaičių, broliai, kurie ne kartą mane kvietė <...>. Aš senas, man per 60 metų, sveikata mano palaužta, gyventi liko neilgai, bet, šiaip ar taip, mano gyvenimas susijęs su

Lietuvos valstybe ir jis be pėdsakų išnykti negali. Nenorėčiau, kad mano mirtis lageryje kartu su vagimis ir banditais uždėtų juodą dėmę Sovietų Sąjungai. Todėl prašau duoti nurodymą mane išlaisvinti ir kartu su šeima grąžinti į tėvynę“.

Ant prašymo Lavrentijus Berija užrašo rezoliuciją: „Pateikti pažymą iš esmės“¹¹⁴.

Bet kas iš to? 1946 m. balandžio 23 d. pažymoje rašoma, kad A. Stulginskis ir toliau skleidžia antisovietinę agitaciją, buitiniu atžvilgiu charakterizuojamas teigiamai, pagal sveikatos būklę – invalidas, tinka tik lengvam darbui¹¹⁵.

1947 m. birželio mėn. MGB ministras gen. plk. Viktoras Abakumovas rašo J. Stalinui, kad MGB yra tos nuomonės, jog Stulginskio būtų galima svarstyti MGB Ypatingajame pasitarime ir bausmės dydį skirti 10 m. nuo išankstinio sulaikymo pradžios. Prašo nurodymų¹¹⁶. Bet jų nėra.

1951 m. sausio 5 d. MVD Krasnojarsko krašto pataisos darbų lagerių viršininko pavaduotojas pplk. Ržavinas ir spec. skyriaus viršininko pavaduotojas Titenkovas praneša, kad dėl A. Stulginskio į centrinius organus buvo kreiptasi 9 kartus. Rašo, jog toks ilgas A. Stulginskio bylos vilkinimas (daugiau kaip 9 m. nuo suėmimo pradžios) juos stumia į labai sunkią padėtį, nes negali nieko konkrečiau atsakyti į jo daugkartinius pareiškimus, kuriuose prašo pranešti, kuo remiantis jis laikomas suimtu. Paskutiniame – 1950 m. gruodžio 18 d. – pareiškime A. Stulginskis rašo, kad jau greitai bus 10 metų, kai yra kalinamas, nebūdamas nuteistas nei teismo, nei Ypatingojo pasitarimo¹¹⁷. Savo kalinimo reikalu A. Stulginskis rašė įvairioms instancijoms 15 kartų: J. Stalinui, SSRS generaliniam prokurorui, MVD, MGB, sričių ir vietos prokurorams, tačiau „nuostabu tai, kad nė į vieną pareiškimą nė karto negavau atsakymo“¹¹⁸.

Atsakymą A. Stulginskis gavo praėjus daugiau kaip 11 kalinimo metų. 1952 m. vasario

27 d. SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas už „aktyvią kovą su darbininkų klase ir revoliuciniu judėjimu, dalyvavimą kontrrevoliucinėje grupuotėje ir antisovietinę agitaciją“ nuteisė 25 m. kalėti kalėjime, skaičiuojant nuo 1941 m. birželio 7 d.¹¹⁹ SSRS MGB kalėjimų skyrius A. Stulginskį – kalinį Nr. 30, 1952 m. kovo 21 d. pagal paskyrą Nr. 35/3-990 nukreipė į Vladimiro kalėjimą¹²⁰.

Po J. Stalino mirties 1954 m. birželio 2 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija bausmę sumažino iki faktiškai išbūto laiko – 12 metų ir 4 mėn.¹²¹ Iš Vladimiro kalėjimo Nr. 2 A. Stulginskis buvo paleistas 1954 m. birželio 23 d.¹²² Birželio ar liepos mėn. nuvyko pas tremtyje buvusią žmoną į Komijos Kortkero miškų ūkį. Čia įsidarbino gyvenvietės pirmosios apylinkės komendantu. Atvykęs pas žmoną buvo nekalbus, nieko nepasakojo nei apie savo gyvenimą lageryje, nei su kuo atliko bausmę, nei apie tolesnius planus, gyveno uždarai, kukliai, su niekuo nebendravo¹²³. 1955 m. persikėlė į Pezmogo tarybinį ūkį, ten jam pavyko įsidarbinti šiltnamiuose agronomu¹²⁴. 1956 m. pabaigoje Stulginskiai grįžo į Lietuvą. Čia nuolat iki mirties buvo sekamas agentų.

A. Stulginskis mirė 1969 m. rugsėjo 22 d. Kaune.

1942 m. balandžio 13 d. kaltinamuoju aktu mirties bausmė siūlyta ne tik A. Stulginskiui, J. Stanišauskiui, S. Šilingui ir J. Tonkūnui, bet ir visiems kitiems 18 kaltinamųjų. Nuosprendį Ypatingasis pasitarimas priėmė tik 1952 m. vasario 27 d. Nesulaukę nuosprendžio lageriuose mirė bylos dalyviai: 1943 m. vasario mėn. Kansko kalėjime mirė prof. I. Tamošaitis; Lietuvos kariuomenės plk. M. Gedgaudas mirė 1942 m. lapkričio 26 d. nuo išsekimo, mažakraujystės, išeminės širdies ligos ir plaučių uždegimo; Lietuvos kariuomenės plk. P. Dundulis mirė 1942 m. rugsėjo 2 d.; Lietuvos kariuomenės lttn. Č. Vabalas mirė 1942 m. liepos 20 d. nuo viso organizmo išsekimo; apskrities poli-

cijos viršininkas K. Atkočiūnas mirė 1949 m. balandžio 6 d. nuo trūkiosios skrandžio opos, peritonito ir plaučių tuberkuliozės; Lietuvos kariuomenės mjr. J. Matelis mirė 1944 m. gegužės 30 d. nuo išsekimo ir plaučių tuberkuliozės; Mažeikių miesto policijos viršininkas A. Šalkauskas mirė 1943 m. gegužės 31 d.; Lietuvos kariuomenės mjr. K. Pamarnackas mirė 1945 m. gegužės 10 d. nuo plaučių tuberkuliozės ir pleurito; susisiekimo ministras J. Stanišauskis mirė 1943 m. balandžio 15 d. nuo tuberkuliozės; diplomatas J. Aukštuolis mirė 1949 m. spalio 28 d. Dubravlage nuo plaučių tuberkuliozės ir kraujoplūdžio. Kiekvienam jų, be tiesioginės mirties priežasties, dar buvo nustatytos bent keturių penkių ligų diagnozės¹²⁵.

Tardymų metu paminėta daug kitų asmenų, todėl jiems buvo numatyta iškelti atskiras bylas. Antai Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus 1942 m. sausio 2 d. nutarimu byla turėjo būti iškelta Antanui Januškevičiui, buvusiam Lietuvos policijos tarnautojui, „už kontrrevoliucinę veiklą“; sausio 15 d. – Viktorui Čaplikui, Juozui Pečiukaičiui, tarnavusiems Lietuvos armijos žvalgyboje; vasario 20 d. – kunigui Vladiui Mažonui, mokytojui Garmui, geležinkelio tarnautojui Katkevičiui, Gomolickiui, kurie, J. Pranculio liudijimu, organizavo Kūčias; kovo 10 d. – kitiems, iš viso 52 asmenims. Kaip rašoma nutarime, šie asmenys buvo antraeiliai „kontrrevoliucinės grupuotės“ dalyviai ir nega-

lėjo būti patraukti kartu su pagrindiniais kaltinamaisiais. Be to, reikėjo nustatyti kai kurių buvimo vietą, o pagal turimus išankstinius duomenis daugelis jų sunkiai sirgo ar buvo mirę¹²⁶.

Kaip minėta, Kraslago Bolšaja rečkos lageryje vykę areštai buvo plataus masto naikinimo akcija, nes dar pirmąją karo dieną – 1941 m. birželio 22 d. L. Berija išleido įsakymą Nr. 00221 suimti kalinius, jeigu yra duomenų apie antisovietinę agitaciją, pasirengimą sukilimui, diversiją, sabotažą. Šie kaltinimai lageriuose tapo trafaretiniais. Antai 1941 m. rugsėjo mėn. Sevželdorlage buvo likviduota „grupuotė“, turėjusi tikslą patogiausiu metu sukilti, nuginkluoti apsaugą, užimti šaudmenų sandėlius, išlaisvinti kalinius, dalį apginkluoti ir traukiantis susijungti su fašistine kariuomene. 1941 m. spalio 16 d. Pečiorlage likviduota „kontrrevoliucinė kalinių organizacija“, platinusi atsišaukimą, raginantį sukilti ir nuversti sovietų valdžią. 1942 m. sausio mėn. Sevželdorlage „kontrrevoliucinė grupė“ sistemingai skleidė tarp kalinių antisovietinę kapituliantišką agitaciją ir ketino sukurti lagerio sukilimo komitetą¹²⁷.

Prof. Pranas Dovydaitis, buvęs ministras pirmininkas 1918 m., buvo kaltinamas, kad Sevurallage buvo „Lietuvių gelbėjimo komiteto“ narys. Šios organizacijos tikslas buvęs jėga išsilaisvinti, pereiti į vokiečių pusę ir kartu kovoti prieš Sovietų Sąjungą¹²⁸.

Nuorodos

¹ NKGB Kretingos aps. operatyvinio įgaliotinio seržanto Popovo 1941 m. birželio 7 d. nutarimas suimti A. Stulginskį, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. 42880/3, t. 2, l. 123.

² V. Minkevičiaus 1941 m. gegužės 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 10.

³ V. Minkevičiaus 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 194.

⁴ V. Sakalausko 1941 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 8, 9.

⁵ NKGB Kėdainių aps. tardymo skyriaus tardytojo, valstybės saugumo vyr. lt. Kuznecovo 1941 m. birželio 8 d. nutarimas suimti J. Stanišauskį, *ibid.*, l. 2.

⁶ Kuznecovo 1941 m. birželio 9 d. nutarimas suimti J. Tonkūną, *ibid.*, l. 188.

⁷ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. pareiškimas NKVD Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus tardytojui Sergejevui, *ibid.*, l. 41.

⁸ NKGB Šakių aps. operatyvinio įgaliotinio Bulikovo 1941 m. birželio 10 d. nutarimas suimti S. Šilingą, *ibid.*, l. 99.

⁹ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. parodymai

NKVD Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus tardytojui Sergejevui, *ibid.*, l. 42, 43, 85.

¹⁰ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. parodymai, *ibid.*, l. 52.

¹¹ J. Gaibutovičiaus 1941 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 16.

¹² P. Ašmanto 1941 m. gruodžio 23 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 192.

¹³ L. Kiniausko 1942 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 73.

¹⁴ A. Šerėnas, *Vorkutos mirties lageriai*, Vilnius, 1997, p. 546.

¹⁵ T. Polosos 1941 m. rugsėjo 17 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 42880/3, t. 4, l. 1–9.

¹⁶ J. Gaibutovičiaus 1941 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 15, 16; J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 6 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25–31.

¹⁷ NKVD Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio Anciperovo 1941 m. spalio 3 d. nutarimas suimti K. Pamarnacką, *ibid.*, t. 1, l. 2.

¹⁸ K. Pamarnacko ir T. Polosos 1941 m. spalio 3 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 16–18, 20.

¹⁹ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 8 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25.

²⁰ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 13 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 29, 30; J. Gaibutovičiaus ir K. Pamarnacko 1941 m. spalio 28 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 69, 70.

²¹ Anciperovo 1941 m. spalio 15 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo K. Pamarnackui, *ibid.*, l. 58.

²² Anciperovo 1941 m. lapkričio 29 d. nutarimas dėl tardymo laiko pratęsimo, *ibid.*, l. 155–157.

²³ Anciperovo 1942 m. sausio 3 d. nutarimas dėl tardymo laiko pratęsimo, *ibid.*, t. 2, l. 34–36.

²⁴ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 22, 33.

²⁵ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 5 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 38.

²⁶ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. parodymai, *ibid.*, l. 42–52.

²⁷ Anciperovo 1942 m. sausio 16 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo J. Stanišauskiui, *ibid.*, l. 53.

²⁸ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 54–56.

²⁹ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. parodymai, *ibid.*, l. 63–65.

³⁰ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 68.

³¹ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 6 d. parodymai, *ibid.*, l. 87.

³² J. Stanišauskio 1941 m. sausio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 72–75.

³³ J. Stanišauskio ir S. Šilingo 1942 m. sausio 31 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 110, 111.

³⁴ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 58.

³⁵ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 91–93.

³⁶ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 6 d. parodymai, *ibid.*, l. 87, 88.

³⁷ Kaltinamasis aktas, *ibid.*, t. 4, l. 144.

³⁸ J. Stanišauskio 1942 m. balandžio 3 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, t. 2, l. 15.

³⁹ J. Stanišauskio 1943 m. balandžio 15 d. mirties aktas, *ibid.*, t. 5, l. 77.

⁴⁰ Anciperovo 1942 m. sausio 2 d. nutarimas dėl S. Šilingo suėmimo, *ibid.*, t. 2, l. 99.

⁴¹ J. Stanišauskio 1942 m. sausio–vasario mėn. (dokumentas be datos) parodymai, *ibid.*, l. 82–85.

⁴² S. Šilingo 1942 m. vasario 2 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 112.

⁴³ J. Gaibutovičiaus 1941 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 15, 16.

⁴⁴ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 110.

⁴⁵ S. Šilingo ir M. Gedgaudo 1942 m. vasario 3 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 116, 117.

⁴⁶ J. Kedžio 1942 m. vasario 28 d. parodymai, *ibid.*, l. 83.

⁴⁷ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 62.

⁴⁸ J. Kedžio 1942 m. vasario 28 d. parodymai, *ibid.*, t. 4, l. 83, 85, 87.

⁴⁹ A. Januškos 1941 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 91; J. Kedžio ir A. Januškos 1942 m. kovo 24 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 106, 109.

⁵⁰ S. Šilingo ir J. Kedžio 1942 m. vasario 2 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 112.

⁵¹ S. Šilingo 1942 m. sausio 2 d. parodymai, *ibid.*, l. 113.

⁵² S. Šilingo 1942 m. kovo 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 119, 120.

⁵³ Kaltinamasis aktas, *ibid.*, t. 4, l. 129.

⁵⁴ MVD Dubrovlogo viršininko pav. kpt. Borisovo 1949 m. gruodžio 8 d. raštas, *ibid.*, t. 5, l. 35.

⁵⁵ MGB Ypatingojo pasitarimo 1952 m. vasario 27 d. protokolo Nr. 14 išrašas, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 3.

⁵⁶ S. Šilingo 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, t. 2, l. 105.

⁵⁷ S. Šilingo 1952 m. vasario 22 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, t. 5, l. 141.

⁵⁸ SSRS MGB kalėjimų skyriaus 1952 m. kovo 21 d. S. Šilingo nukreipimas į Vladimiro kalėjimą, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 5.

⁵⁹ SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos 1954 m. birželio 2 d. nutarimas, *ibid.*, t. 5, l. 168, 169.

⁶⁰ Vladimiro kalėjimo Nr. 2 viršininko Beguno 1954 m. birželio 25 d. raštas apie S. Šilingo paleidimą iš kalėjimo, *ibid.*, l. 173.

⁶¹ *Lietuvos gyventojų genocidas* (vardynas, rankraštis), t. 1.

⁶² Komijos ATSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio lt. Vachrušovo pažyma, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 871, l. 42, 45.

⁶³ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1963, t. 29, p. 491.

⁶⁴ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 6 d. papildomo tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 49, baudžiamoji byla Nr. 42880/3, t. 4, l. 26.

⁶⁵ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 14 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 102.

⁶⁶ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25.

⁶⁷ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 64, 65.

⁶⁸ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 23 d. parodymai, *ibid.*, l. 79.

⁶⁹ J. Tonkūno 1942 m. sausio 23 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 206.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ J. Tonkūno 1942 m. sausio 23 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 206.

⁷² J. Kiniausko 1942 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 73.

⁷³ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 6 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 88.

⁷⁴ Anciperovo 1942 m. sausio 28 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo J. Tonkūnui, *ibid.*, l. 216.

⁷⁵ J. Tonkūno 1942 m. sausio 28 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 218, 219.

⁷⁶ J. Tonkūno 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, l. 200.

⁷⁷ J. Tonkūno 1951 m. rugsėjo 2 d. pareiškimas SSRS MVD GULAG'o viršininkui, *ibid.*, t. 5, l. 113, 114.

⁷⁸ J. Tonkūno 1950 m. gruodžio 20 d. raštas SSRS vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, l. 69.

⁷⁹ SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo 1952 m. vasario 27 d. protokolas Nr. 14 išrašas, *ibid.*, l. 132.

⁸⁰ J. Tonkūno 1952 m. vasario 22 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, l. 140.

⁸¹ SSRS MGB kalėjimų skyriaus 1952 m. kovo 21 d. J. Tonkūno nukreipimas į Vladimiro kalėjimą, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 6.

⁸² J. Tonkūno 1953 m. pareiškimas SSRS komunistų partijos CK, *ibid.*, l. 158.

⁸³ SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos 1954 m. birželio 2 d. nutarimas dėl J. Tonkūno paleidimo iš kalėjimo, *ibid.*, l. 168, 169; J. Tonkūno 1954 m. birželio 23 d. pasirašytas raštelis apie paleidimą, *ibid.*, l. 175.

⁸⁴ SSRS MVD ministro, gen. plk. S. Kruglovo 1955 m. rugpjūčio 16 d. patvirtintas nutarimas, *ibid.*, l. 188, 189.

⁸⁵ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1983, t. 11, p. 354.

⁸⁶ P. Ašmanto 1941 m. gruodžio 25 d. parodymai, LYA, f. K-1, ap. 49, baudžiamoji byla Nr. 42 880/3, t. 1, l. 209.

⁸⁷ A. Stulginskio dienoraštis-užrašai, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos (vokas, l. 67, jame – bloknotėlis, l. 1–14; Kagano A. Stulginskio dienoraščio-užrašų vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, t. 2, l. 131–148; A. Stulginskio parodymai, *ibid.*, l. 171–176.

⁸⁸ Anciperovo 1942 m. sausio 2 d. nutarimas dėl A. Stulginskio suėmimo, *ibid.*, t. 2, l. 122.

⁸⁹ T. Polosos 1941 m. rugsėjo 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 3, 4.

⁹⁰ T. Polosos 1941 m. spalio 9 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 35.

⁹¹ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 6 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 32, 33.

⁹² J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 66.

⁹³ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 16 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 121–123.

⁹⁴ J. Pranculio 1942 m. vasario 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 22.

⁹⁵ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 30, 31.

⁹⁶ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 17 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 113.

⁹⁷ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 30, 31.

⁹⁸ J. Pranculio 1942 m. vasario 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 22; A. Stulginskio ir J. Pranculio 1942 m. vasario 12 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 157, 158.

⁹⁹ J. Pranculio 1942 m. vasario 14 d. parodymai, *ibid.*, t. 3, l. 26.

¹⁰⁰ J. Stanišauskio 1942 m. vasario 14 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 85, 86.

¹⁰¹ A. Stulginskio ir J. Stanišauskio 1942 m. vasario 14 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 163.

¹⁰² K. Pamarnacko 1941 m. spalio 8–15 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 56, 57; K. Pamarnacko ir A. Stulginskio 1942 m. vasario 13 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 159, 160.

¹⁰³ P. Ašmanto 1941 m. gruodžio 23 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 192, 193.

¹⁰⁴ A. Stulginskio ir P. Ašmanto 1942 m. vasario 17 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 167, 168.

¹⁰⁵ P. Vizgirdos 1942 m. kovo 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 231, 232.

¹⁰⁶ J. Aukštuolio 1942 m. kovo mėn. parodymai, *ibid.*, l. 67, 68.

¹⁰⁷ A. Stulginskio 1956 m. gruodžio 17 d. pareiškimas SSRS generaliniam prokurorui, *ibid.*, t. 5, l. 231.

¹⁰⁸ A. Stulginskio 1942 m. vasario 5 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 146.

¹⁰⁹ Anciperovo 1942 m. vasario 4 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo A. Stulginskiui, *ibid.*, l. 153.

¹¹⁰ A. Stulginskio 1942 m. vasario 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 155, 156.

¹¹¹ A. Stulginskio 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, l. 130.

¹¹² A. Stulginskio 1945 m. gruodžio 10 d. pareiškimas J. Stalinui, *ibid.*, t. 5, l. 88, 89.

¹¹³ A. Stulginskio 1951 m. birželio 22 d. pareiškimas SSRS MGB Ypatingajam pasitarimui, *ibid.*, l. 100.

¹¹⁴ A. Stulginskio 1945 m. gruodžio 10 d. pareiškimas J. Stalinui, *ibid.*, l. 88, 89.

¹¹⁵ SSRS MGB „A“ skyriaus viršininko Gercovskio pažyma, *ibid.*, l. 2, 3.

¹¹⁶ V. Abakumovo 1947 m. birželio mėn. raštas SSRS Ministrų Tarybai ir J. Stalinui, *ibid.*, l. 5.

¹¹⁷ SSRS MVD Krasnojarsko krašto pataisos darbų lagerių viršininko pavad. pplk. Ržavino 1951 m. sausio 5 d. raštas, *ibid.*, l. 72, 73.

¹¹⁸ A. Stulginskio 1956 m. gruodžio 17 d. pareiškimas SSRS generaliniam prokurorui, *ibid.*, l. 230–232.

¹¹⁹ SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo 1952 m. vasario 27 d. protokolo Nr. 14 išrašas, *ibid.*, l. 131.

¹²⁰ SSRS MGB kalėjimų skyriaus 1952 m. kovo 21 d. A. Stulginskio nukreipimas į Vladimiro kalėjimą, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 4.

¹²¹ SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos 1954 m. birželio 2 d. nutarimas, *ibid.*, l. 168, 169.

¹²² Vladimiro kalėjimo Nr. 2 viršininko Beguno 1954 m. birželio 25 d. raštas, *ibid.*, l. 173.

¹²³ Komijos ASSR KGB 4-ojo skyriaus jaun. ltn. Žerebcovo 1954 m. spalio 28 d. agentūrinė pažyma, *ibid.*, ap. 45, b. 871, l. 20.

¹²⁴ Agento Antono 1955 m. vasario mėn. pranešimas, *ibid.*, l. 37.

¹²⁵ Mirties aktai, *ibid.*, t. 5, l. 77, 78, 80, 81, 82, 87, 143, 144, 145, 147.

¹²⁶ Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus nutarimai dėl medžiagos išskyrimo iš bylos, *ibid.*, t. 4, l. 111–115.

¹²⁷ A. Šerėnas, *op. cit.*, p. 81, 83.

¹²⁸ J. Dovydaičio 1942 m. rugpjūčio 12 d. kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. P-12293, l. 18, 19.